

www.MinisterieVanPropaganda.org

KRITIEK OP HET PROGRAM VAN GOTHA

Karl Marx

KRITIEK
OP HET
PROGRAM VAN GOTHA

Derde druk

Uitgeverij Pegasus

Amsterdam MCMLXXXVIII

Oorspronkelijke titel: Kritik des Gothaer Programms
Nederlandse vertaling naar Marx-Engels-Werke
(Dietz Verlag, Berlijn), de delen 19, 22, 34 en 38
Boekverzorging en omslag: Robert Metz

Woord vooraf

De 'Kritiek op het program van Gotha' is naast 'Het Communistisch Manifest' een van de belangrijkste programmatische werken van Karl Marx. Een aantal principiële vraagstukken van het wetenschappelijke socialisme wordt in dit werk verder ontwikkeld: de socialistische revolutie, de diktatuur van het proletariaat, de overgangperiode van kapitalisme naar communisme, de twee fasen van de communistische maatschappij, de produktie en verdeling onder het socialisme en het proletarische internationalisme en de partij van de arbeidersklasse.

De marxistische leer van de staat en van de diktatuur van het proletariaat werden door Marx en door Engels, in diens ongeveer gelijktijdig geschreven brief aan Bebel, verder uitgewerkt. Lenin heeft deze analyse grondig bestudeerd, en in zijn aantekenschrift 'Marxisme en staat'* zijn vele bladzijden gevuld met passages uit deze werken. In zijn boek 'Staat en revolutie' heeft Lenin de door Marx en Engels ontwikkelde opvattingen verder uitgewerkt.

Marx en Engels nemen scherp stelling tegen opportunistische denkbeelden, met name tegen het in de Duitse arbeidersbeweging invloed uitoefenende lassalleanisme. De opvattingen van Lassalle worden aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en hun ondeugdelijkheid wordt bewezen.

Het sluiten van een compromis met opportunistische opvattingen vergemakkelijkte het doordringen van kleinburgerlijke opvattingen in de arbeidersbeweging, waardoor haar strijdvaardigheid werd aangetast. In de Duitse arbeidersbeweging is dit duidelijk aan de dag getreden. Reeds snel na 1875 werd het verbrei-

* W. I. Lenin, 'Marxisme en staat', Uitgeverij Pegasus, Amsterdam 1975.

Derde druk
© Dietz Verlag, Berlijn DDR
© voor de Nederlandse uitgave
Uitgeverij Pegasus, Amsterdam
ISBN 90 6143 103 4

Voor de eerste maal gepubliceerd
door Friedrich Engels
in 'Die Neue Zeit', nr. 18,
9de jaargang, 1ste deel, 1890-1891

Vertaald naar de volledige tekst in
Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag, deel 34, blz. 137-138

M. Bracke
+ K. Marx - Das Konzept eines in der Zukunft zu verwirklichenden London 5. Mai, 1875
Dank es mir Wilhelm Bracke um Druck z.B.

Lieber Bracke ^{zu dem Coalitionsprogramm}
Eschweizerische Arbeitervereine sind bei weitem weniger nach Durchführung des Entwurfs
an Geist zuerset, Babel zu Selbstrecht mitzutreten ist schon überdeutlich und
man schreie über das Selbstrecht voraussetzen, das man Einzellich
vorgezeichnet ist. Es war mir daher heutzutage ein Wunsch, so viel davon
Wort zu schreiben. ~~Es ist aber doch~~ doch was es notwendig, damit später niemand
zu Hause Schritte von den Parteiführern, für welche diese Entscheidung besteht
ist, nicht mündlich werden.
Ich abgehaltene Coalitions-Compos werden Engels mit nämlich eine kurze Erklärung
veröffentlichten der Inhalt, dieser besagen Parteiprogramm darüber für
Wahr und nicht damit zu tun haben
Es ist mir auch klar, dass in England die von Parteiführern separat geschickte
Anzahl - die darüber einige Ansicht hat, dass wir die Bewegung dieser
Kommunisten Parte: eingehen von hieraus haben. Auch mit jüngst erschienenen
Kommunisten Schrift macht Partei mit sich nicht nur für alle Programme etc
jeder Partei verantwortlich, sondern auch für jede Schritt der Selbstrecht
von Tag einer Kooperation mit der Volkspartei an gehen hat ~~...~~
~~...~~
Abgesehen davon ist meine Pflicht ein wenig meine Nebenregierung darüber sprechen
habe, und die Partei Demokratisches Programm mit nicht durch diplomatisches
Mittelwege anzuerkennen.
Das jeder Schritt weitere Bewegung schrittweise als ein dem Programm
habe man die nicht - die Zustimmung kann das nicht in - über das gesamte
Programm herausgehen, es hätte man einfach ein ~~...~~ Nebenabkunft
für keinen gegen den gemeinsamen Stand abstellen sollen. Auch man aber
Kooperationsprogramme (statt dies bis zur Zeit aufzustellen, nur dogmatisch
durch längere gemeinsame Schrift (nicht vorbereitet war), so wünscht man soziale
Wahl Methoden, und dass wie die Ziele der Partei Bewegung erst
die Stufe der Umwälzen kann, weil die Verhältnisse es dann zwingen. Hatte
man ihnen von vorn herein erklärt, man habe sich auf keinen Kooperations
Schritt ein, so hätte sie sich mit einem Kooperationsprogramm ein

Het eerste blad van de brief van K. Marx aan Wilhelm Bracke
van 5 mei 1875

Aan Wilhelm Bracke

Londen, 5 mei 1875

Beste Bracke,

U wilt wel zo goed zijn de volgende kritische kanttekeningen bij het coalitieprogram,¹ na lezing, ter inzage aan Geib en Auer, Bebel en Liebknecht mee te delen. Ik ben overbelast en moet reeds ver de maat van arbeid overschrijden, die mij door de dokter is voorgeschreven. Het was daarom voor mij geenszins een 'genot' zo'n lang relaas te schrijven. Maar het was noodzakelijk, opdat later door mij te ondernemen stappen niet verkeerd zullen worden uitgelegd door de partijvrienden, voor wie deze mededeling bestemd is.

Nadat het coalitiecongres is gehouden, zullen Engels en ik namelijk een korte verklaring publiceren, die inhoudt dat wij te enen male verre staan van het bedoelde beginselprogram en er niets mee te maken hebben.²

Dit is beslist noodzakelijk, omdat men in het buitenland de door partijvijanden met de meeste zorg aangekweekte opvatting – de volkomen onjuiste opvatting – koestert, dat wij de beweging van de zgn. Eisenach-partij van hier uit leiden. Nog in een kort geleden verschenen Russisch geschrift stelt Bakoenin mij b.v. niet alleen verantwoordelijk voor alle programs etc. van die partij, maar zelfs voor iedere stap die Liebknecht van de dag van zijn samenwerking met de Volkspartij af heeft gedaan.³

Afgezien daarvan is het mijn plicht, een naar mijn overtuiging volstrekt verwerpelijk en de partij demoraliserend program ook niet door diplomatiek stilzwijgen te erkennen.

Iedere stap van een werkelijke beweging is belangrijker dan

een dozijn programs.⁴ Als men dus niet – en de tijdsomstandigheden lieten dit niet toe – *boven* het program van Eisenach kon uitgaan, had men eenvoudig een overeenkomst voor actie tegen de gemeenschappelijke vijand moeten sluiten. Maakt men echter beginselprograms (in plaats van dit uit te stellen tot de tijd dat zoiets door een langdurige gemeenschappelijke activiteit zou zijn voorbereid), dan richt men voor de gehele wereld mijlpalen op, waaraan zij de hoogte van de partijbeweging afmeet.

De chefs van de lassalleanen kwamen, omdat de omstandigheden hen daartoe dwongen. Als men hun van tevoren had verklaard dat men zich niet met gesjacher over beginselen zou inlaten, hadden ze genoeg *moeten* nemen met een actieprogram of organisatieplan voor gemeenschappelijke actie. In plaats daarvan veroorlooft men hun met mandaten gewapend te verschijnen en erkent men zijnerzijds deze mandaten als bindend, geeft zich dus aan degenen die zelf hulp nodig hebben op genade of ongenade over. Om de kroon op het werk te zetten, houden zij weer een congres *voor* het *compromiscongres*, terwijl de eigen partij haar congres *post festum* houdt⁵. Men wilde blijkbaar iedere kritiek wegmoffelen en de eigen partij niet tot nadenken laten komen. Men weet hoe louter het feit van de vereniging de arbeiders bevredigt, maar men vergist zich als men gelooft dat dit succes van het ogenblik niet te duur is gekocht.

Overigens deugt het program in het geheel niet, ook afgezien van de heiligverklaring van de geloofsartikelen van Lassalle.

Ik zal U binnenkort de laatste afleveringen van de Franse uitgave van het 'Kapitaal'⁶ sturen. De voortgang van de druk was geruime tijd geremd door een verbod van de Franse regering. Deze week of het begin van de volgende komt de zaak klaar. Hebt U de vorige zes afleveringen ontvangen? Schrijft U mij alstublieft ook het *adres* van Bernhard Becker, aan wie ik de slotafleveringen ook moet sturen.

De 'Volksstaat'-boekhandel heeft zijn eigen manieren. Zo heeft men mij tot op dit ogenblik b.v. nog niet eens één exemplaar van de afdruk van het 'Keulse communistenproces'⁷ doen toekomen.

Met beste groet,

Uw

Karl Marx

Aan het hoofd van de brief had Marx de volgende opmerking geschreven: 'N(ota) bene. Het manuscript moet in Uw handen terugkeren, zodat het mij indien nodig ter beschikking staat.'

KARL MARX

kritiek
op het
programma
van
Gotha

deel 13

marxistische
bibliotheek

Afbeelding van de omslag van de Pegasus-uitgave uit het jaar 1935

Karl Marx
Kanttekeningen bij het program
van de Duitse Arbeiderspartij

Geschreven van april tot begin mei 1875

Voor de eerste maal gepubliceerd in
'Die Neue Zeit', nr. 18, 9de jaargang,
deel I, 1890-1891

Vertaling naar de op het manuscript van
Marx berustende tekst in
Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag,
deel 19, blz. 15-32

Kanttekeningen bij het program van de Duitse Arbeiderspartij

I

1. 'De arbeid is de bron van alle rijkdom en van alle cultuur, *en omdat* nuttige arbeid slechts in de maatschappij en door de maatschappij mogelijk is, behoort de opbrengst van de arbeid onverkort, naar gelijk recht, aan alle leden der maatschappij.'

Eerste gedeelte van de paragraaf: 'De arbeid is de bron van alle rijkdom en van alle cultuur.'

De arbeid is *niet de bron* van alle rijkdom. De *natuur* is evenzeer de bron van de gebruikswaarden (en daaruit bestaat toch immers de zakelijke rijkdom!) als de arbeid, die zelf slechts de uiting van een natuurkracht is, van de menselijke arbeidskracht. Deze zin is in alle kinderverhaaltjes te vinden en is in zoverre juist als er wordt *verondersteld*, dat de arbeid wordt verricht met de daarbij behorende voorwerpen en middelen. Een socialistisch program mag echter niet toestaan dat zulke burgerlijke zinswendingen de *voorwaarden* verzwijgen, die hun alleen zin geven. Alleen voor zoverre de mens zich van meet af aan tot de natuur, de eerste bron van alle arbeidsmiddelen en -voorwerpen, als eigenaar verhoudt en haar behandelt als hem toebehorend, wordt zijn arbeid bron van gebruikswaarden, dus ook van rijkdom. De burgers hebben zeer goede redenen om de arbeid *bovennatuurlijke scheppingskracht* toe te dichten; want juist uit het feit dat de arbeid bepaald is door de natuur volgt, dat de mens die geen ander eigendom bezit dan zijn arbeidskracht, in alle maatschappij- en cultuurtoestanden de slaaf van de andere mensen moet zijn, die zich tot eigenaars van de zakelijke arbeidsvoorwaarden hebben gemaakt. Hij kan slechts met hun toestemming werken, dus slechts met hun toestemming leven.

Laten we de zin, zoals hij gaat en staat of veeleer hinkt, nu voor wat hij is. Wat zou men als gevolgtrekking hebben verwacht? Blijkbaar dit:

‘Omdat de arbeid de bron van alle rijkdom is, kan ook in de maatschappij niemand zich rijkdom toeëigenen, tenzij als produkt van de arbeid. Wanneer hij dus niet zelf werkt, leeft hij van vreemde arbeid en eigent zich ook zijn cultuur op kosten van vreemde arbeid toe.’

In plaats daarvan wordt door de woordfiguur ‘*en omdat*’ een tweede zin toegevoegd om uit deze, en niet uit de eerste, een conclusie te trekken.

Tweede gedeelte van de paragraaf: ‘Nuttige arbeid is slechts in de maatschappij en door de maatschappij mogelijk.’

Volgens de eerste zin was de arbeid de bron van alle rijkdom en van alle cultuur, was dus ook geen maatschappij zonder arbeid mogelijk. Nu horen we omgekeerd dat er geen ‘nuttige’ arbeid mogelijk is zonder maatschappij.

Men zou evengoed hebben kunnen zeggen dat alleen in de maatschappij nutteloze en zelfs voor de gemeenschap schadelijke arbeid een middel van bestaan kan worden, dat men alleen in de maatschappij van nietsdoen kan leven etc. etc. – kortom, men had de gehele Rousseau kunnen naschrijven.⁸

En wat is ‘nuttige’ arbeid? Toch slechts de arbeid die het bedoelde nuttige effect doet ontstaan. Een wilde – en de mens is een wilde, nadat hij opgehouden heeft aap te zijn – die een dier met een steen doodt, die vruchten verzamelt etc., verricht ‘nuttige’ arbeid.

Ten derde: De conclusie: ‘En omdat nuttige arbeid slechts in de maatschappij en door de maatschappij mogelijk is – behoort de opbrengst van de arbeid onverkort, naar gelijk recht, aan alle leden der maatschappij.’

Fraaie conclusie! Wanneer de nuttige arbeid slechts in de maatschappij en door de maatschappij mogelijk is, behoort de opbrengst van de arbeid aan de maatschappij – en komt de afzon-

derlijke arbeider daarvan slechts zoveel toe, als niet nodig is om de 'voorwaarde' van de arbeid, de maatschappij, in stand te houden.

Inderdaad lieten dan ook te allen tijde *de voorvechters van de bestaande maatschappelijke toestand* deze stelling gelden. Eerst komen de aanspraken van de regering met alles wat daaraan vastzit, want zij is het maatschappelijke orgaan tot instandhouding van de maatschappelijke orde; dan komen de aanspraken van de verschillende soorten particuliere eigenaars, want de verschillende soorten particuliere eigendom zijn de grondslagen van de maatschappij etc. Men ziet, men kan zulke holle frasen draaien en keren zoals men wil.

Een enigermate begrijpelijk verband hebben het eerste en het tweede gedeelte van de paragraaf alleen in deze redactie:

'Bron van de rijkdom en van de cultuur wordt de arbeid slechts als maatschappelijke arbeid' of, wat hetzelfde is, 'in en door de maatschappij'.

Deze zin is ontegenzeggelijk juist, want al kan de op zich zelf staande arbeid (zijn zakelijke voorwaarden verondersteld) ook gebruikswaarden scheppen, hij kan noch rijkdom noch cultuur scheppen.

Maar even onbetwistbaar is de andere zin:

'Naarmate de arbeid zich maatschappelijk ontwikkelt en daardoor bron van rijkdom en cultuur wordt, ontwikkelen zich armoede en verwaarlozing aan de zijde van de arbeider, rijkdom en cultuur aan de zijde van de niet-arbeider.'

Dat is de wet van de gehele geschiedenis tot nu toe. Hier had dus, in plaats van algemene gezegdes over '*de arbeid*' en '*de maatschappij*' te gebruiken, beslist moeten worden aangetoond hoe in de huidige kapitalistische maatschappij ten slotte de materiële etc. voorwaarden geschapen zijn, die de arbeiders in staat stellen en dwingen die historische vloek te breken.

In werkelijkheid is echter de gehele, wat stijl en inhoud betreft mislukte paragraaf slechts aanwezig om de leuze van Lassalle

over de 'onverkorte opbrengst van de arbeid' als leuze bovenaan op de partijvlag te schrijven. Ik kom later terug op de 'opbrengst van de arbeid', 'het gelijke recht' etc., omdat dezelfde zaak in iets andere vorm terugkeert.

2. 'In de huidige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen het monopolie van de kapitalistenklasse; de hierdoor bepaalde afhankelijkheid van de arbeidersklasse is de oorzaak van de ellende en van het knechtschap in alle vormen.'

Deze aan het internationale statuut⁹ ontleende zin is in deze 'verbeterde' uitgave fout.

In de huidige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen het monopolie van de grondeigenaars (het monopolie van de grondeigendom is zelfs de basis van het kapitaalmonopolie) en van de kapitalisten. Het internationale statuut noemt in de desbetreffende passage noch de ene noch de andere klasse van monopolisten. Het spreekt over het '*monopolie van de arbeidsmiddelen, d.w.z. van de levensbronnen*'; de toevoeging 'levensbronnen' toont voldoende, dat de grond bij de arbeidsmiddelen is inbegrepen.

De verbetering werd aangebracht, omdat Lassalle, om nu algemeen bekende redenen, *alleen* de kapitalistenklasse aanviel, niet de grondeigenaars.¹⁰ In Engeland is de kapitalist meestal niet eens de eigenaar van de grond, waarop zijn fabriek staat.

3. 'De bevrijding van de arbeid vereist het verheffen van de arbeidsmiddelen tot gemeengoed van de maatschappij en het op coöperatieve wijze regelen van de gehele arbeid met een rechtvaardige verdeling van de opbrengst van de arbeid.'

'Het verheffen van de arbeidsmiddelen tot gemeengoed'! Zal wel moeten betekenen hun 'verandering in gemeengoed'. Maar dit slechts terloops.

Wat is '*opbrengst van de arbeid*'? Het produkt van de arbeid of zijn waarde? En in het laatste geval, de totale waarde van het produkt of slechts het deel van de waarde, dat de arbeid nieuw heeft toegevoegd aan de waarde van de verbruikte produktiemiddelen?

'Opbrengst van de arbeid' is een onbepaald begrip, dat Lassalle in de plaats van welomschreven economische begrippen heeft gezet.

Wat is 'rechtvaardige' verdeling?

Beweren de bourgeois niet, dat de tegenwoordige verdeling 'rechtvaardig' is? En is ze inderdaad niet de enige 'rechtvaardige' verdeling op de grondslag van de huidige produktiewijze? Worden de economische verhoudingen door rechtsbegrippen geregeld of komen niet omgekeerd de rechtsverhoudingen uit de economische verhoudingen voort? Hebben niet ook de socialistische sektariërs de meest uiteenlopende voorstellingen van 'rechtvaardige' verdeling?

Om te weten wat men zich bij deze gelegenheid onder de frase 'rechtvaardige verdeling' moet voorstellen, moeten we de eerste paragraaf er naast leggen. De laatste veronderstelt een maatschappij, waarin 'de arbeidsmiddelen gemeengoed zijn en de gehele arbeid coöperatief geregeld is', en uit de eerste paragraaf zien we, dat 'de opbrengst van de arbeid onverkort, naar gelijk recht, aan alle leden van de maatschappij behoort'.

'Aan alle leden van de maatschappij'? Ook aan de niet-werkenden? Waar blijft dan 'de onverkorte opbrengst van de arbeid'? Alleen aan de werkende leden van de maatschappij? Waar blijft dan 'het gelijke recht' van alle leden van de maatschappij?

Maar 'alle leden van de maatschappij' en 'het gelijke recht' zijn blijkbaar alleen maar zinswendingen. De kern is hierin gelegen, dat in deze communistische maatschappij iedere arbeider zijn 'onverkorte' lassalleaanse 'opbrengst van de arbeid' moet ontvangen.

Nemen we eerst het woord 'opbrengst van de arbeid' in de zin van het produkt van de arbeid, dan is de coöperatieve opbrengst van de arbeid het *totale maatschappelijke produkt*.

Daarvan moet nu worden afgetrokken:

Ten eerste: dekking voor het vervangen van de verbruikte produktiemiddelen.

Ten tweede: een aanvullend gedeelte voor uitbreiding van de produktie.

Ten derde: een reserve- of verzekeringsfonds tegen rampspoeden, storingen door natuurgebeurtenissen etc.

Deze kortingen op de 'onverkorte opbrengst van de arbeid' zijn een economische noodzakelijkheid en hun grootte moet bepaald worden naar de voorhanden middelen en krachten, ten dele door waarschijnlijkheidsrekening, maar ze kunnen op geen enkele wijze berekend worden uit de gerechtigheid.

Blijft over het andere deel van het totale produkt dat bestemd is om als consumptiemiddel te dienen.

Voordat het tot individuele verdeling komt, gaat hiervan weer af:

Ten eerste: de algemene, niet direct tot de produktie behorende bestuurskosten.

Dit gedeelte wordt in vergelijking met de huidige maatschappij van meet af aan in belangrijke mate ingekort en neemt in dezelfde mate af als de nieuwe maatschappij zich ontwikkelt.

Ten tweede: wat voor de gemeenschappelijke bevrediging van behoeften bestemd is, zoals scholen, instellingen voor de gezondheid etc.

Dit gedeelte groeit in vergelijking met de huidige maatschappij van meet af aan in aanzienlijke mate en neemt in dezelfde mate toe als de nieuwe maatschappij zich ontwikkelt.

Ten derde: een fonds voor hen die niet tot arbeid in staat zijn etc., kortom wat tegenwoordig tot de zogenaamde officiële armenzorg behoort.

Pas nu komen wij tot de 'verdeling', die het program, onder invloed van Lassalle, op bekrompen wijze alleen in het oog vat, namelijk tot dat gedeelte van de consumptiemiddelen, dat onder de individuele producenten van de coöperatie wordt verdeeld.

De 'onverkorte opbrengst van de arbeid' is ondertussen reeds in een 'verkorte' veranderd, ofschoon datgene wat de producent in zijn eigenschap van particuliere individu ontgaat, hem direct

of indirect in zijn eigenschap van lid van de maatschappij ten goede komt.

Zoals de frase van de 'onverkorte opbrengst van de arbeid' verdwenen is, verdwijnt nu de frase van de 'opbrengst van de arbeid' in het algemeen.

Binnen de coöperatieve, op gemeenschappelijk bezit van de produktiemiddelen gegroundveste maatschappij ruilen de producenten hun produkten niet; evenmin treedt hier de aan de produkten bestede arbeid op *als waarde* van deze produkten, als een zakelijke eigenschap die zij bezitten, omdat nu, in tegenstelling tot de kapitalistische maatschappij, de individuele arbeid niet meer langs een omweg, maar rechtstreeks bestanddeel van de totale arbeid is. De woorden 'opbrengst van de arbeid', ook nu om hun dubbelzinnigheid verwerpelijk, verliezen zo alle betekenis.

Waarmee wij hier te maken hebben is een communistische maatschappij, niet zoals zij zich op haar eigen grondslag heeft *ontwikkeld*, maar omgekeerd, zoals zij juist uit de kapitalistische maatschappij *voortkomt*, dus in ieder opzicht, economisch, zedelijk, geestelijk, nog behept is met de moedervlekken van de oude maatschappij, uit welker schoot zij afkomstig is. Dienovereenkomstig krijgt de afzonderlijke producent – na de kortingen – precies terug wat hij haar geeft. Wat hij haar gegeven heeft is zijn individuele hoeveelheid arbeid. Bijvoorbeeld, de maatschappelijke arbeidsdag bestaat uit de som van de individuele arbeidsuren. De individuele arbeidstijd van de afzonderlijke producent is het door hem geleverde deel van de maatschappelijke arbeidsdag, zijn aandeel daaraan. Hij ontvangt van de maatschappij een bewijs, dat hij zo en zoveel arbeid heeft geleverd (na aftrek van zijn arbeid voor het gemeenschappelijke fonds) en met dit bewijs kan hij aan de maatschappelijke voorraad consumptiemiddelen zoveel onttrekken als dezelfde hoeveelheid arbeid kost. Dezelfde hoeveelheid arbeid, die hij in de ene vorm aan de maatschappij heeft gegeven, krijgt hij in de andere vorm terug.

Hier heerst blijkbaar hetzelfde principe dat de warenruil regelt,

voor zover het een ruil van gelijkwaardige zaken is. Inhoud en vorm zijn veranderd, omdat onder de veranderde omstandigheden niemand iets kan geven behalve zijn arbeid en omdat anderzijds niets in de eigendom van afzonderlijke personen kan overgaan dan individuele consumptiemiddelen. Wat echter de verdeling van deze laatste onder de afzonderlijke producenten betreft, daar heerst hetzelfde principe als bij de ruil van waren-equivalenten, dezelfde hoeveelheid arbeid in de ene vorm wordt tegen dezelfde hoeveelheid arbeid in een andere vorm geruild.

Het *gelijke recht* is hier daarom nog steeds – in principe – het *burgerlijke recht*, ofschoon principe en praktijk elkaar niet meer in het haar zitten, terwijl de ruil van equivalenten bij de warenruil slechts *in doorsnee*, niet voor het afzonderlijke geval bestaat.

In weerwil van deze vooruitgang is dit *gelijke recht* nog steeds aan een burgerlijke beperking onderhevig. Het recht van de producenten is *evenredig* aan hun arbeidslevering; de gelijkheid bestaat hierin, dat gemeten wordt met een *gelijke maatstaf*, de arbeid. De een is echter lichamelijk of geestelijk sterker dan de ander, levert dus in dezelfde tijd meer arbeid of kan langere tijd werken; en de arbeid moet, om als maatstaf te dienen, bepaald worden naar de duur of de intensiteit, anders houdt hij op maatstaf te zijn. Dit *gelijke recht* is ongelijk recht voor ongelijke arbeid. Het erkent geen klassenverschil, omdat iedereen slechts arbeider is als ieder ander; maar het erkent stilzwijgend de ongelijke individuele begaafdheid en bijgevolg het prestatievermogen van de arbeiders als natuurlijke voorrechten. *Het is dus, naar zijn inhoud, een recht van de ongelijkheid, zoals ieder recht*. Het recht kan volgens zijn natuur slechts bestaan door het toepassen van een gelijke maatstaf; maar de ongelijke individuen (en zij zouden geen verschillende individuen zijn als zij niet ongelijk waren) zijn slechts meetbaar aan een gelijke maatstaf, voor zoverre men hen onder een gelijk gezichtspunt brengt, hen slechts van een *bepaalde kant* neemt, hen b.v. in het gegeven geval *slechts als arbeiders* beschouwt en verder niets in hen ziet, van al het andere

afziet. Verder: de ene arbeider is getrouwd, de andere niet; de een heeft meer kinderen dan de ander etc. etc. Bij een gelijke arbeidsprestatie en dus bij gelijk aandeel aan het maatschappelijke consumptiefonds ontvangt dus de een in feite meer dan de ander, is de een rijker dan de ander etc. Om al deze misstanden te vermijden zou het recht in plaats van gelijk veeleer ongelijk moeten zijn.

Maar deze misstanden zijn in de eerste fase van de communistische maatschappij, zoals deze zojuist na langdurige barensweeën uit de kapitalistische maatschappij is voortgekomen, niet te vermijden. Het recht kan nooit hoger zijn dan de economische vorm en de daardoor bepaalde culturele ontwikkeling van de maatschappij.

In een hogere fase van de communistische maatschappij, nadat de knechtende onderwerping van de individuen aan de arbeidsdeling en daarmee ook de tegenstelling tussen geestelijke en lichamelijke arbeid verdwenen is; nadat de arbeid niet alleen middel tot leven, maar zelfs de eerste levensbehoefte geworden is; nadat met de alzijdige ontwikkeling van de individuen ook hun productieve krachten zijn gegroeid en alle bronnen van de coöperatieve rijkdom rijker vloeien – eerst dan kan de enge burgerlijke rechtshorizon geheel worden overschreden en kan de maatschappij in haar vaandels schrijven: Ieder naar zijn bekwaamheden, aan ieder naar zijn behoeften!

Ik ben breedvoeriger op de 'onverkorte opbrengst van de arbeid' enerzijds en op 'het gelijke recht', 'de rechtvaardige verdeling' anderzijds ingegaan om te tonen hoezeer men zondigt wanneer men enerzijds voorstellingen, die tot een zekere tijd zin hadden maar die nu verouderde woordenkraam zijn geworden, weer als dogma's aan onze partij wil opdringen, anderzijds echter de realistische opvatting, die de partij met zoveel moeite is bijgebracht maar die wortels in haar heeft geschoten, weer verdraait door ideologische rechts- en andere rimram, die gebruikelijk is bij de democraten en de Franse socialisten.

Afgezien van hetgeen hierboven is ontwikkeld, was het in het algemeen foutief ophef te maken van de zogenaamde *verdeling* en daarop de voornaamste nadruk te leggen.

De in een bepaalde tijdsspanne bestaande verdeling van de consumptiemiddelen is slechts het gevolg van de verdeling van de produktievoorwaarden zelf; deze laatste verdeling echter ligt in het karakter van de produktiewijze zelf. De kapitalistische produktiewijze b.v. berust daarop, dat de zakelijke produktievoorwaarden aan niet-arbeiders zijn toegedeeld in de vorm van kapitaal-eigendom en grondeigendom, terwijl de massa slechts eigenaar is van de persoonlijke produktievoorwaarde, de arbeidskracht. Zijn de elementen van de produktie zodanig verdeeld, dan volgt daaruit vanzelf de huidige verdeling van de consumptiemiddelen. Zijn de zakelijke produktievoorwaarden coöperatief eigendom van de arbeiders zelf, dan volgt daaruit eveneens een verdeling van de consumptiemiddelen, die van de huidige verschilt. Het vulgair-socialisme (en daarvan weer een deel van de democratie) heeft van de burgerlijke economen overgenomen de distributie als onafhankelijk van de produktiewijze te beschouwen en te behandelen, en bijgevolg het socialisme voor te stellen alsof dit hoofdzakelijk om de distributie draait. Waarom weer achteruitgaan, nadat de werkelijke verhoudingen sinds lang zijn blootgelegd?

4. 'De bevrijding van de arbeid moet het werk van de arbeidersklasse zijn, waar tegenover alle andere klassen *slechts een reactionaire massa* zijn.'

De eerste strofe komt uit de inleidende woorden van de internationale statuten, maar 'verbeterd'. Daar wordt gezegd: 'De bevrijding van de arbeidersklasse moet de daad van de arbeiders zelf zijn'; hier moet daarentegen 'de arbeidersklasse' bevrijden – wat? 'de arbeid'. Begrijp dat nu eens.

Als compensatie is daarentegen de tegenstrofe¹¹ een lassalleaans citaat van het zuiverste water: 'waar tegenover (tegenover de arbeidersklasse) alle andere klassen *slechts een reactionaire massa* vormen'.

In het 'Communistisch Manifest' wordt gezegd: 'Van alle klassen, die heden ten dage tegenover de bourgeoisie staan, is slechts het proletariaat een *werkelijk revolutionaire klasse*. De overige klassen raken in verval en gaan ten onder met de grootindustrie, het proletariaat is er het hoogsteigen produkt van.'

De bourgeoisie is hier als revolutionaire klasse opgevat – als draagster van de grote industrie – tegenover feodalen en middenstanden die alle maatschappelijke posities willen behouden, die het voortbrengsel zijn van verouderde produktiewijzen. Zij vormen dus niet *samen met de bourgeoisie* slechts een reactionaire massa.

Anderzijds is het proletariaat tegenover de bourgeoisie revolutionair, omdat het, zelf opgegroeid op de bodem van de grote industrie, er naar streeft aan de produktie het kapitalistische karakter te ontnemen dat de bourgeoisie tracht te vereeuwigen. Maar het Manifest voegt er aan toe, dat de 'middenstanden . . . revolutionair (worden) . . . met het oog op de hun wachtende overgang naar het proletariaat'.

Van dit gezichtspunt uit is het dus weer onzin, dat zij 'tezamen met de bourgeoisie' en bovendien met de feodalen tegenover de arbeidersklasse 'slechts een reactionaire massa vormen'.

Heeft men bij de laatste verkiezingen de handwerkers, kleine industriëlen etc. en de *boeren* toegeroepen: Tegenover ons vormt gij met de bourgeoisie en de feodalen slechts een reactionaire massa?¹²

Lassalle kende het 'Communistisch Manifest' van buiten, zoals zijn gelovigen de door hem geschreven heilsgeschriften. Wanneer hij het dus zo grof heeft vervalst, dan is dat alleen gebeurd om zijn alliantie met de absolutistische en feodale tegenstanders tegen de bourgeoisie te vergoelijken.

In de bovenstaande paragraaf wordt nu bovendien zijn wijsheidsspreuk er met de haren bijgesleept, zonder enige samenhang met het verknoeide citaat uit de statuten van de Internationale. Het is dus hier eenvoudig een impertinentie, en wel een die de

heer Bismarck geenszins onaangenaam is, een van die goedkope vlegelachtigheden, waarin de Berlijnse Marat doet.¹³

5. 'De arbeidersklasse werkt voor haar bevrijding allereerst *binnen het raam van de huidige nationale staat*, er zich van bewust zijnde, dat het noodzakelijke resultaat van haar streven, dat de arbeiders van alle beschaafde landen gemeen is, de internationale verbroedering van de volkeren zal zijn.'

Lassalle heeft, in tegenstelling tot het 'Communistisch Manifest' en tot het gehele vroegere socialisme, de arbeidersbeweging van het meest bekrompen nationale standpunt opgevat. Men volgt hem daarin – en dat na al het werk van de Internationale!

Het spreekt volkomen vanzelf, dat de arbeidersklasse, om ook maar te kunnen strijden, zich in eigen huis moet organiseren *als klasse* en dat het binnenland de onmiddellijke schouwplaats van haar strijd is. In zoverre is de klassenstrijd niet naar zijn inhoud, maar, zoals het 'Communistisch Manifest' zegt, 'naar zijn vorm' nationaal. Maar 'het raam van de huidige nationale staat', b.v. van het Duitse Rijk, staat zelf weer economisch 'in het raam van de wereldmarkt', politiek 'in het raam van het statenstelsel'. De eerste koopman de beste weet, dat de Duitse handel tegelijkertijd buitenlandse handel is, en de grootheid van de heer Bismarck bestaat immers juist uit zijn soort van *internationale* politiek.

En tot wat reduceert de Duitse Arbeiderspartij haar internationalisme? Tot het bewustzijn, dat het resultaat van haar streven 'de *internationale verbroedering van de volkeren* zal zijn' – een aan de burgerlijke Vrijheids- en Vredesbond¹⁴ ontleende frase, die moet doorgaan voor een equivalent van de internationale verbroedering van de arbeidersklassen in de gemeenschappelijke strijd tegen de heersende klassen en hun regeringen. *Over internationale functies* van de Duitse arbeidersklasse dus geen woord! En zo moet zij 't hoofd bieden aan haar eigen, met de bourgeois van alle andere landen reeds tegen haar verbroederde bourgeoisie en tegen de internationale samenzweringspolitiek van de heer Bismarck!¹⁵

Inderdaad staat de internationale belijdenis van het program *nog oneindig diep* beneden die van de vrijhandelspartij. Ook zij beweert, dat het resultaat van haar streven 'de internationale verbroedering der volkeren' is. Zij *doet* echter ook iets om de handel internationaal te maken en neemt geenszins genoegen met het bewustzijn – dat alle volken bij zich thuis handel drijven.

De internationale activiteit van de arbeidersklasse hangt op geen enkele wijze af van het bestaan van de '*Internationale Arbeidersassociatie*'. Die was slechts de eerste poging om een centraal orgaan te scheppen voor die activiteit; een poging die door de stoot welke zij gaf een blijvend succes was, maar die in *haar eerste historische vorm* na de val van de Parijse Commune niet langer uitvoerbaar was.

Bismarcks 'Norddeutsche'¹⁶ had volkomen gelijk, toen zij tot tevredenheid van haar meester verkondigde, dat de Duitse arbeiderspartij in het nieuwe program het internationalisme had afgezworen.

II

'Uitgaande van deze beginselen streeft de Duitse Arbeiderspartij met alle wettige middelen naar de *vrije staat* – en – naar de socialistische maatschappij; naar de opheffing van het loonstelsel *met de ijzeren loonwet* – en – van de uitbuiting in iedere vorm; naar de afschaffing van iedere sociale en politieke ongelijkheid.'

Op de 'vrije' staat kom ik later terug.

Dus in de toekomst moet de Duitse Arbeiderspartij aan Lassalles 'ijzeren loonwet'¹⁷ geloven! Opdat die niet verloren zal gaan, begaat men de onzin te spreken van 'opheffing van het loonstelsel' (moest zijn: stelsel van de loonarbeid) '*met de ijzeren loonwet*'. Hef ik de loonarbeid op, dan hef ik natuurlijk ook zijn wetten op, of die nu van 'ijzer' of van spons zijn. Maar Lassalles bestrijding van de loonarbeid draait bijna uitsluitend om deze zo-

genaamde wet. Om daarom te bewijzen dat de sekte van Lassalle heeft gezegevierd, moet het 'loonstelsel *met* de ijzeren loonwet' opgeheven worden en niet zonder die wet.

Van de 'ijzeren loonwet' komt aan Lassalle, zoals men weet, niets toe dan het woord 'ijzeren', dat ontleend is aan Goethes 'eeuwige, ijzeren, grote wetten'. Het woord *ijzeren* is een kenteken, waaraan de rechtzinnig gelovigen elkaar herkennen. Aanvaard ik echter de wet met het stempel van Lassalle en dus in zijn geest, dan moet ik het ook met zijn motivering aanvaarden. En wat is die? Zoals Lange reeds spoedig na de dood van Lassalle toonde: de (door Lange zelf gepredikte) bevolkingstheorie van Malthus¹⁸. Als deze echter juist is, kan ik de wet weer *niet* opheffen, ook al hef ik honderdmaal de loonarbeid op, omdat de wet dan niet slechts het stelsel van de loonarbeid, maar *ieder* maatschappelijk stelsel beheerst. Juist daarop steunend, hebben de economen sinds vijftig jaar en langer bewezen, dat het socialisme de *van nature gegeven* ellende niet zou kunnen opheffen, maar slechts zou kunnen *veralgemenen*, gelijkelijk over de gehele oppervlakte van de maatschappij zou kunnen verdelen!

Maar dat alles is niet de hoofdzaak. *Geheel afgezien* van de *foutieve* lassalleaanse formulering van de wet bestaat de werkelijk ergerlijke achteruitgang hierin:

Sinds Lassalles dood¹⁹ heeft in *onze* partij het wetenschappelijke inzicht veld gewonnen dat het *arbeidsloon* niet datgene is wat het *schijnt* te zijn, namelijk de *waarde*, respectievelijk de *prijs van de arbeid*, maar slechts een gemaskeerde vorm van de *waarde respectievelijk prijs van de arbeidskracht*. Daarmee was de gehele tot nu toe geldende burgerlijke opvatting van het arbeidsloon evenals de gehele tot nu toe daartegen gerichte kritiek voorgoed omvergeworpen en was duidelijk gemaakt, dat de loonarbeider alleen toestemming heeft voor zijn eigen leven te werken, d.w.z. *te leven*, voor zoverre hij een bepaalde tijd voor niets voor de kapitalist werkt (dus ook voor degenen die met deze van de meerwaarde teren); dat het gehele kapitalistische produktiestelsel er

om draait deze gratis arbeid te verlengen door het uitbreiden van de werkdag of door het ontwikkelen van de produktiviteit, het sterker spannen van de arbeidskracht etc.; dat dus het stelsel van de loonarbeid een stelsel van slavernij is, en wel van een slavernij die in de zelfde mate harder wordt als de maatschappelijke produktiekrachten van de arbeid zich ontwikkelen, of de arbeider nu een betere of een slechtere betaling ontvangt. En nadat dit inzicht in onze partij meer en meer veld heeft gewonnen, keert men tot de dogma's van Lassalle terug, ofschoon men nu moest weten dat Lassalle *niet wist* wat het arbeidsloon was, maar in navolging van de burgerlijke economen de schijn voor het wezen van de zaak hield.

Het is alsof onder slaven, die eindelijk het geheim van de slavernij hebben doorgrond en in opstand zijn gekomen, een in verouderde opvattingen bevangen slaaf in het program van de rebelle had geschreven: de slavernij moet worden afgeschaft omdat het onderhoud van de slaven in het stelsel van de slavernij een bepaald laag maximum niet te boven kan gaan!

Het feit alleen al dat de vertegenwoordigers van onze partij in staat waren een zo monsterachtige aanslag te doen op het in de partijmassa verbreide inzicht – bewijst louter dit feit niet met welk een misdadige lichtzinnigheid, met welk een gewetenloosheid zij bij het opstellen van het compromisprogram te werk zijn gegaan?

In plaats van de vage slotfrase van de paragraaf, 'de afschaffing van iedere sociale en politieke ongelijkheid', had gezegd moeten worden, dat met de afschaffing van de klassenverschillen vanzelf alle daaruit voortkomende sociale en politieke ongelijkheid verdwijnt.

III

'De Duitse Arbeiderspartij eist, om *de oplossing van het sociale vraagstuk voor te bereiden*, het oprichten van produktie-

coöperaties met *staats hulp onder de democratische controle van het werkende volk*. De produktiecoöperaties moeten voor de industrie en de landbouw in zulk een omvang *in het leven worden geroepen, dat daaruit de socialistische organisatie van de gehele arbeid ontstaat.*'

Na de lassalleaanse 'ijzeren loonwet' het heilmiddel van de profeet! Het wordt op waardige wijze 'voorbereid'! In de plaats van de bestaande klassenstrijd komt een journalistieke frase – '*het sociale vraagstuk*', waarvan de '*oplossing*' wordt 'voorbereid'. In plaats van uit het revolutionaire omvormingsproces van de maatschappij 'ontstaat' de 'socialistische organisatie van de gehele arbeid' uit de 'staats hulp', die de staat geeft aan produktiecoöperaties, die *bij*, niet de arbeider, '*in het leven roept*'. Het is de fantasie van Lassalle waardig, dat men met staatsleningen evengoed een nieuwe maatschappij kan bouwen als een nieuwe spoorweg!

Uit een rest van schaamte stelt men 'de staats hulp' – 'onder de democratische controle van het werkende volk'.

Ten eerste bestaat 'het werkende volk' in Duitsland in meerderheid uit boeren en niet uit proletariërs.

Ten tweede betekent 'democratisch' in het Duits 'door het volk beheerst'. Wat betekent echter 'de door het volk beheerste controle van het werkende volk'? En nog wel bij een arbeidersvolk, dat door deze eisen, die het aan de staat stelt, tot uitdrukking brengt dat het volledig beseft dat het noch de heerschappij uitoefent, noch voor de heerschappij rijp is!

Het is overbodig hier in te gaan op de kritiek op dit recept, dat door Buchez onder Louis-Philippe in *tegenstelling* met de Franse socialisten werd voorgeschreven en dat door de reactionaire arbeiders van het 'Atelier'²⁰ werd aangenomen. De voornaamste bedenking is ook niet daarin gelegen, dat men deze specifieke wonderkuur in het program heeft geschreven, maar dat men hoe dan ook van het standpunt van de klassebeweging teruggaat naar dat van de sektebeweging.

Dat de arbeiders de voorwaarden willen scheppen van de coöperatieve produktie op sociale schaal en eerst bij zichzelf, dus op nationale schaal, betekent slechts dat zij aan de omvorming van de huidige produktievoorwaarden werken en heeft niets gemeen met het stichten van coöperatieve verenigingen met staatshulp! Wat echter de huidige coöperatieve verenigingen betreft, deze hebben *slechts* waarde, voor zover zij onafhankelijke, noch door de regeringen noch door de bourgeois geïmpegeerde scheppingen van de arbeiders zijn.

IV

Ik kom nu tot het democratische hoofdstuk.

A. *'Vrijheidsgrondslag van de staat'*.

Eerst streeft de Duitse Arbeiderspartij volgens II naar 'de vrije staat'.

Vrije staat – wat is dat?

Het is geenszins het doel van de arbeiders, die het bekrompen onderdanenverstand zijn kwijtgeraakt, de staat 'vrij' te maken. In het Duitse Rijk is de 'staat' bijna even 'vrij' als in Rusland. De vrijheid bestaat daarin dat de staat wordt veranderd van een orgaan dat boven de maatschappij staat in een orgaan dat volstrekt ondergeschikt aan haar is, en ook thans zijn de staatsvormen vrijer of onvrijer naarmate zij de 'vrijheid van de staat' beperken.

De Duitse Arbeiderspartij toont – tenminste wanneer zij het program tot het hare maakt – hoe de socialistische ideeën bij haar nog niet eens door de huid zijn gedrongen, doordat zij, in plaats van de bestaande maatschappij (en dat geldt voor iedere toekomstige maatschappij) als *grondslag* van de bestaande *staat* (of van de toekomstige, voor de toekomstige maatschappij) te behandelen, de staat veeleer als een zelfstandig wezen behandelt, dat zijn eigen *'geestelijke, zedelijke en vrijheidsgrondslagen'* bezit.

En dan nog het vreselijke misbruik, dat het program maakt

van de woorden 'huidige staat', 'huidige maatschappij' en het nog vreselijker wanbegrip dat het aanricht met betrekking tot de staat waaraan het zijn eisen stelt!

De 'tegenwoordige maatschappij' is de kapitalistische maatschappij, die meer of minder vrij van middeleeuwse bijmengsels, meer of minder gewijzigd door de bijzondere historische ontwikkeling van ieder land, meer of minder ontwikkeld in alle beschaafde landen bestaat. De 'tegenwoordige staat' daarentegen wisselt met de landsgrenzen. Hij is een andere in het Pruisisch-Duitse rijk dan in Zwitserland, in Engeland een andere dan in de Verenigde Staten. 'De tegenwoordige staat' is dus een fictie.

Maar toch hebben de verschillende staten van de verschillende beschaafde landen, ondanks hun bonte verscheidenheid in vorm, alle gemeen dat zij op de bodem staan van de moderne burgerlijke maatschappij, waarvan de ene alleen meer of minder kapitalistisch ontwikkeld is dan de andere. Zij hebben dus ook zekere wezenlijke karaktertrekken gemeen. In die zin kan men van het 'tegenwoordige staatsbestel' spreken in tegenstelling met de toekomst, waarin zijn tegenwoordige wortel, de burgerlijke maatschappij, afgestorven is.

Dan rijst de vraag: Welke verandering zal het staatsbestel in een communistische maatschappij ondergaan? Met andere woorden, welke maatschappelijke functies blijven er dan over die met de tegenwoordige functies van de staat overeenkomen? Deze vraag kan alleen wetenschappelijk beantwoord worden en men komt geen vlooiessprong dichterbij het probleem al gaat men duizend keer het woord volk met het woord staat combineren.

Tussen de kapitalistische en de communistische maatschappij ligt de periode van de revolutionaire verandering van de ene in de andere. Daarmee komt ook een politieke overgangperiode overeen, waarin de staat niets anders kan zijn dan *de revolutionaire diktatuur van het proletariaat*.

Het program nu houdt zich noch met deze laatste, noch met de toekomstige staat van de communistische maatschappij bezig.

Zijn politieke eisen bevatten niets dan de alleman bekende democratische litanie: algemeen kiesrecht, directe wetgeving, volksrecht, volksweer etc. Zij zijn slechts een echo van de burgerlijke Volkspartij, van de Vredes- en Vrijheidsbond. Het zijn louter eisen, die, voor zoverre zij niet in fantastische voorstelling overdreven zijn, reeds *verwerkelijk* zijn. Alleen ligt de staat, waartoe ze behoren, niet binnen de Duitse rijksgrenzen, maar in Zwitserland, de Verenigde Staten etc. Deze soort 'toekomststaat' is een *huidige staat*, ofschoon hij buiten 'het raam' van het Duitse Rijk bestaat.

Maar men heeft één ding vergeten. Omdat de Duitse Arbeiderspartij nadrukkelijk verklaart zich binnen 'de huidige nationale staat', dus binnen haar staat, binnen het Pruisisch-Duitse rijk te bewegen – haar eisen zouden anders ook grotendeels zinloos zijn, omdat men slechts eist wat men nog niet heeft – had zij de hoofzaak niet mogen vergeten, namelijk dat al die mooie dingetjes berusten op de erkenning van de zogenaamde volkssoevereiniteit, dat zij daarom alleen in een *democratische republiek* op hun plaats zijn.

Omdat men niet de moed heeft – en wijselijk, want de verhoudingen gebieden voorzichtigheid – de democratische republiek te eisen, zoals de Franse arbeidersprogramma's het deden onder Louis-Philippe en onder Louis Napoleon – had men ook niet zijn toevlucht mogen nemen tot de noch 'eerlijke', noch waardige kunstgreep om dingen die alleen in een democratische republiek zin hebben te eisen van een staat, die niets anders is dan een met parlementaire vormen omkleed, met feodale bijmengsels vermengd en tegelijkertijd door de bourgeoisie reeds beïnvloed, bureaucratistisch in elkaar getimmerd, door de politie beschermd militair despotisme, en dan nog aan deze staat te verzekeren, dat men zich verbeeldt hem zulke dingen 'met wettige middelen' te kunnen opdringen.

Zelfs de vulgaire democratie, die in de democratische republiek het duizendjarige rijk ziet en er geen idee van heeft, dat juist in

deze laatste staatsvorm van de burgerlijke maatschappij de klasstrijd definitief moet worden uitgevochten – zelfs zij is nog torenhoog verheven boven zulk soort democratendom binnen de grenzen van wat door de politie geoorloofd en logischerwijze ongeoorloofd is.

Dat men inderdaad onder 'staat' de regeringsmachinerie verstaat of de staat, voor zover hij een door de arbeidsdeling van de maatschappij afgezonderd eigen organisme vormt, tonen reeds de woorden: 'De Duitse Arbeiderspartij verlangt *als economische grondslag van de staat*: een enkele progressieve inkomstenbelasting etc.' De belastingen zijn de economische grondslag van de regeringsmachinerie en van niets anders. In de in Zwitserland bestaande toekomststaat is deze eis vrijwel vervuld. Inkomstenbelasting vooronderstelt de verschillende inkomstenbronnen van de verschillende maatschappelijke klassen, dus de kapitalistische maatschappij. Het is dus niets opvallends, dat de Financial Reformers van Liverpool – bourgeois met Gladstones broer²¹ aan het hoofd – dezelfde eis stellen als het program.

B. 'De Duitse Arbeiderspartij verlangt als geestelijke en zedelijke grondslag van de staat:

1. Algemene en *gelijke volksopvoeding* door de staat. Algemene leerplicht. Kosteloos onderwijs.'

Gelijke volksopvoeding? Wat stelt men zich met deze woorden voor ogen? Geloof men, dat in de huidige maatschappij (en alleen daarmee heeft men te maken) de opvoeding voor alle klassen *gelijk* kan zijn? Of verlangt men dat ook de hogere klassen door dwang moeten worden teruggebracht tot het geringste onderwijs – de volksschool – dat alleen verenigbaar is met de economische verhoudingen niet alleen van de loonarbeiders, maar ook van de boeren?

'Algemene leerplicht. Kosteloos onderwijs.' Het eerste bestaat zelfs in Duitsland, het tweede in Zwitserland en de Verenigde Staten voor volksscholen. Wanneer in enige staten van de laatste ook instellingen voor 'hoger' onderwijs kosteloos zijn, betekent

dat feitelijk slechts, dat de opvoedingskosten voor de hogere klassen uit de algemene belastingbuidel worden bestreden, 'Tevens geldt dit voor de onder A. 5 verlangde 'kosteloze rechtopleging'. Criminele rechtspraak kan men overal gratis krijgen; de civiele rechtspraak draait bijna alleen om eigendomsconflicten, raakt dus bijna alleen de bezittende klassen. Moeten zij op kosten van de volksbuidel hun processen voeren?

De paragraaf over de scholen had op zijn minst technische scholen (theoretische en praktische) in verbinding met de volkschool moeten eisen.

Volkomen verwerpelijk is een '*volksopvoeding door de staat*'. Dat door een algemene wet de middelen van de volksscholen, de kwalificatie van het onderwijzend personeel, de vakken van onderwijs etc. worden bepaald en, zoals in de Verenigde Staten geschiedt, staatsinspecteurs de uitvoering van deze wettelijke voorschriften controleren, is iets geheel anders dan de staat tot volksopvoeder te benoemen! Veeleer moeten regering en kerk gelijkelijk van iedere invloed op de school worden uitgesloten. Zeker in het Pruisisch-Duitse rijk (en men bediene zich niet van de voze uitvlucht, dat men het over een 'toekomststaat' heeft; we hebben gezien hoe het daarmee is gesteld) heeft omgekeerd de staat een zeer ruige opvoeding door het volk nodig.

Maar het gehele program is, in weerwil van al het democratische kloggelui, door en door verpest door het onderdanengelooft van de lassalleaanse sekte aan de staat of, wat niet beter is, door het democratische wondergelooft, of het is veeleer een compromis tussen deze soorten van wondergelooft, die beide even ver van het socialisme verwijderd zijn.

'*Vrijheid van de wetenschap*' luidt een paragraaf van de Pruisische grondwet. Waarom dus hier?

'*Gewetensvrijheid*'! Wanneer men in deze tijd van de cultuurstrijd²² het liberalisme zijn oude parolen onder het oog wilde brengen, dan kon het toch slechts in deze vorm geschieden: Ieder moet zijn religieuze evenals zijn lichamelijke behoeften kunnen

verrichten, zonder dat de politie er haar neus in steekt. Maar de Arbeiderspartij had toch bij deze gelegenheid tot uiting moeten brengen, dat zij beseft, dat de burgerlijke 'gewetensvrijheid' niets anders is dan het dulden van alle mogelijke soorten *religieuze gewetensvrijheid*, en dat zij er veeleer naar streeft de gewetens te bevrijden van het religieuze spooksel. Men verkiest echter niet boven het 'burgerlijke' niveau uit te gaan.

Ik ben nu aan het einde gekomen, want het nu in het program volgende aanhangsel is er geen *karacteristiek* bestanddeel van. Daarom kan ik hier zeer kort zijn.

'2. De normale arbeidsdag.'

De arbeiderspartij van geen ander land heeft zich tot zo'n vage eis beperkt, maar heeft steeds de lengte van de arbeidsdag vastgesteld, die zij onder de gegeven omstandigheden als normaal beschouwt.

'3. Beperking van vrouwen- en verbod van kinderarbeid.'

De normering van de arbeidsdag moet de beperking van de vrouwenarbeid reeds insluiten, zover ze betrekking heeft op de duur, de pauzes etc. van de arbeidsdag; voor het overige kan zij slechts het uitsluiten van de vrouwenarbeid uit arbeidstakken betekenen, die speciaal schadelijk zijn voor de gezondheid van het vrouwelijke lichaam of die voor het vrouwelijke geslacht strijdig met de zeden zijn. Wanneer men dat bedoelde, had het gezegd moeten worden.

'*Verbod van kinderarbeid!*' Hier was het absoluut noodzakelijk de *leeftijdsgrens* aan te geven.

Een *algemeen verbod* van kinderarbeid is onverenigbaar met het bestaan der grote industrie en dus een lege, vrome wens.

Het doorvoeren ervan – indien mogelijk – zou reactionair zijn, omdat, bij strenge regeling van de arbeidstijd naar de verschillende leeftijden en andere voorzorgsmaatregelen ter bescherming van de kinderen, een vroegtijdige verbinding van de productieve arbeid met het onderwijs een van de machtigste omvormingsmiddelen van de huidige maatschappij is.

'4. Staatstoezicht op de fabrieks-, werkplaats- en huisindustrie.' Tegenover de Pruisisch-Duitse staat moest zeer zeker verlangd worden, dat de inspecteurs slechts door het gerecht kunnen worden afgezet; dat iedere arbeider hen wegens plichtsverzuim bij de rechtbank kan aangeven; dat zij moeten behoren tot de geneeskundige stand.

'5. Regeling van de gevangenisarbeid.'

Een bekrompen cis in een algemeen arbeidersprogram. In ieder geval had men duidelijk moeten uitspreken, dat men niet uit concurrentienijd de gewone misdadigers als vee behandeld wil zien en dat men hen met name niet wil beroven van hun enige middel tot verbetering, de produktieve arbeid. Dat was toch het minste wat men van socialisten mocht verwachten.

'6. Een doelmatige aansprakelijkheidswet.'

Gezegd had moeten worden wat onder een 'doelmatige' aansprakelijkheidswet wordt verstaan.

Terloops zij opgemerkt, dat men bij de normale werkdag het gedeelte van de fabriekswetgeving over het hoofd heeft gezien dat gezondheidsmaatregelen en veiligheidsmaatregelen tegen gevaren etc. betreft. De aansprakelijkheidswet treedt pas in werking zodra deze voorschriften worden overtreden.

Kortom, ook dit aanhangsel blinkt uit door een flodderige redactie.

Dixi et salvavi animam meam.²³

Brief van Engels aan Bebel

18/28 maart 1875

Voor het eerst gepubliceerd in
August Bebel, 'Aus meinem Leben',
2de deel, Stuttgart 1911

Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag, deel 19,
blz. 3-9

Aan August Bebel²⁴

Londen, 18/28 maart 1875

Beste Bebel,

Ik heb Uw brief van 23 februari ontvangen en verheug me, dat het U lichamelijk zo goed gaat.

U vraagt mij wat wij van de verenigingsgeschiedenis denken? Helaas is het ons precies zo gegaan als U. Noch Liebknecht, noch iemand anders heeft ons enige mededeling gedaan, en ook wij weten daarom slechts wat in de bladen staat, en daarin stond niets, tot ongeveer acht dagen geleden het ontwerp-program kwam. Dat heeft ons in elk opzicht niet weinig verbaasd.

Onze partij heeft de lassalleanen zo vaak de hand ter verzoening of toch tenminste tot een kartel geboden en was door de Hasenclevers, Hasselmanns en Tölckes²⁵ zo vaak en zo smadelijk afgewezen, dat ieder kind daaruit de conclusie moest trekken: Als deze heren nu zelf komen en verzoening aanbieden, moeten ze wel verdornd in de klem zitten. Gezien het welbekende karakter van deze lieden is het echter onze plicht deze klem te gebruiken om voor ons alle mogelijke garanties te bedingen, opdat deze lieden niet op kosten van onze partij in de openbare arbeidersmening hun geschokte positie weer versterken. Men zou hen uiterst koel en wantrouwend moeten ontvangen, de vereniging afhankelijk moeten maken van de graad van hun bereidwilligheid om hun sektarische parolen en hun staatshulp te laten vallen en in hoofdzaak het program van Eisenach van 1869 of een bij het huidige tijdstip passende verbeterde uitgave daarvan aan te nemen. Onze partij zou van de lassalleanen in theoretisch opzicht, dus in datgene wat voor het program doorslaggevend is, *absoluut niets te leren* hebben, de lassalleanen echter wel van haar; de eerste voorwaarde voor de vereniging was, dat

zij ophielden sektariërs, lassalleanen te zijn, dat zij dus allereerst het geneesmiddel voor alle kwalen, de staatshulp, zo niet geheel opgaven, dan toch als een ondergeschikte overgangsmaatregel onder en naast vele mogelijke andere erkenden. Het ontwerp-program bewijst, dat onze mensen de leiders van de lassalleanen in theorie honderdmaal de baas zijn – maar precies even weinig tegen hen zijn opgewassen in politieke slimheid; de ‘eerlijken’ zijn weer eens gruwelijk door de niet-eerlijken in de luren gelegd.

Eerst neemt men de luidklinkende, maar historisch onjuiste frase van Lassalle aan: Tegenover de arbeidersklasse vormen alle andere klassen slechts een reactionaire massa. Deze zin is slechts in enkele uitzonderingsgevallen waar, b.v. in een revolutie van het proletariaat, zoals de Commune, of in een land, waar niet alleen de bourgeoisie staat en maatschappij naar haar beeld heeft gevormd, maar ook na haar reeds de democratische kleine burgerij deze omvorming tot de laatste consequentie heeft doorgevoerd. Wanneer b.v. in Duitsland de democratische kleine burgerij tot deze reactionaire massa zou behoren, hoe kon de Sociaal-democratische Arbeiderspartij dan jarenlang met haar, met de Volkspartij³ hand in hand gaan? Hoe kan de ‘Volksstaat’²⁶ bijna zijn gehele politieke inhoud uit de kleinburgerlijk-democratische ‘Frankfurter Zeitung’²⁷ putten? En hoe kan men niet minder dan zeven eisen in dit zelfde program opnemen, die direct en woordelijk overeenkomen met het program van de Volkspartij en van de kleinburgerlijke democratie? Ik bedoel de zeven politieke eisen 1 tot 5 en 1 tot 2²⁸, waarvan er niet één is die niet *burgerlijk*-democratisch is.

Ten tweede wordt het principe van de internationaliteit van de arbeidersbeweging praktisch voor de tegenwoordige tijd volkomen verloochend, en dat door mensen, die dit principe vijf jaar lang en onder de moeilijkste omstandigheden op de meest roemvolle wijze hebben hooggehouden. De plaats van de Duitse arbeiders aan de spits van de Europese beweging berust *in hoofdzaak* op hun werkelijk internationale houding tijdens de

oorlog; geen ander proletariaat zou zich zo goed hebben gehouden. En nu moet dit principe door hen worden verloochend op het ogenblik, waarop overal in het buitenland de arbeiders er in dezelfde mate de nadruk op leggen, als de regeringen iedere poging tot zijn georganiseerde toepassing trachten te onderdrukken! En wat blijft er alleen over van het internationalisme van de arbeidersbeweging? Het vage vooruitzicht – niet eens op een latere samenwerking van de Europese arbeiders voor hun bevrijding – nee, op een toekomstige ‘internationale verbroedering van de volken’ – op de ‘Verenigde Staten van Europa’ van de bourgeois van de Vredesliga¹⁴!

Het was natuurlijk in het geheel niet nodig over de Internationale als zodanig te spreken. Maar het minste was toch wel, dat tegenover het program van 1869 geen stap achteruit werd gedaan en dat b.v. werd gezegd: *ofschoon* de Duitse Arbeiderspartij *allereerst* binnen de haar gestelde staatsgrenzen werkzaam is (zij heeft niet het recht in naam van het Europese proletariaat te spreken, en zeker niet iets foutiefs te zeggen), is zij zich bewust van haar solidariteit met de arbeiders van alle landen en zal zij steeds bereid zijn, evenals tot nu toe, ook in het vervolg de verplichtingen te vervullen die haar door deze solidariteit worden opgelegd. Dergelijke verplichtingen bestaan, ook zonder dat men zich uitgerekend als deel van de ‘Internationale’ proklameert of beschouwt, b.v. in hulpverlening, het verhinderen van aanwerving van arbeidskrachten bij stakingen, er voor zorgen dat de partijorganen de Duitse arbeiders op de hoogte houden van de beweging in het buitenland, agitatie tegen dreigende of uitbrekende kabinetsoorlogen, de houding tijdens zulke oorlogen, zoals in 1870 en 1871 op voorbeeldige wijze in acht genomen enz.

Ten derde hebben onze mensen zich de lassalleaanse ‘ijzeren loonwet’ laten opleggen, die berust op een volkomen verouderde economische opvatting, namelijk dat de arbeider in doorsnee slechts het *minimum* van het arbeidsloon ontvangt, en wel omdat er volgens de bevolkingstheorie van Malthus steeds te veel arbeider

ders zijn (dit was de bewijsvoering van Lassalle). Nu heeft Marx in het 'Kapitaal' uitvoerig aangetoond, dat de wetten die het arbeidsloon regelen zeer gecompliceerd zijn, dat al naar de verhoudingen nu eens dit dan weer dat de overhand heeft, dat zij dus geenszins van ijzer, maar integendeel zeer elastisch zijn en dat men zich in het geheel niet zo maar met een paar woorden van de zaak kan afmaken als Lassalle zich verbeeldde. Malthus' motivering van de door Lassalle van hem en van Ricardo (met vervalsing van deze laatste) overgeschreven wet, zoals die b.v. in het 'Arbeidersleesboek', blz. 5, geciteerd uit een andere brochure van Lassalle voorkomt²⁹, is door Marx op uitvoerige wijze weerlegd in het hoofdstuk over het 'accumulatieproces van het kapitaal'. Door Lassalles 'ijzeren wet' te adopteren, belijdt men dus een onjuiste stelling en een onjuiste motivering daarvan.

Ten vierde stelt het program als *enige sociale eis* – de lassalleaanse staatshulp in haar naaktste vorm, zoals Lassalle die van Buchez heeft gestolen. En dat, nadat Bracke deze eis zeer goed in al zijn onbeduidendheid had getoond³⁰; nadat bijna alle, zo niet alle sprekers van onze partij in de strijd tegen de lassalleanen gedwongen geweest zijn tegen deze 'staatshulp' op te treden! Dieper kon onze partij zich niet verootmoedigen. Het internationalisme afgedaald tot Amand Goegg, het socialisme tot de bourgeois-republikein Buchez, die deze eis *tegenover de socialisten* stelde om ze te verdringen!

In het beste geval echter is de 'staatshulp' in de zin van Lassalle toch slechts een *enkele* maatregel onder vele andere om het doel te bereiken, dat hier met de slappe woorden wordt aangeduid: 'om de oplossing van het sociale vraagstuk voor te bereiden', alsof er voor ons nog een theoretisch *niet opgelost* sociaal *vraagstuk* bestond! Wanneer men dus zegt: De Duitse Arbeiderspartij streeft naar het afschaffen van de loonarbeid en daarmee van de klassenverschillen door middel van het ten uitvoer brengen van de coöperatieve produktie in industrie en landbouw en op nationale schaal; zij komt op voor elke maatregel die geëigend is om

dit doel te bereiken! – dan kan geen lassalleaan daar iets tegen hebben.

Ten vijfde is er in het geheel geen sprake van de organisatie van de arbeidersklasse als klasse door middel van de vakverenigingen. En dat is een zeer belangrijk punt, want dat is de eigenlijke klasseorganisatie van het proletariaat, waarin het zijn dagelijkse strijd tegen het kapitaal uitvecht, waarin het zich schoolt en die heden ten dage bij de ergste reactie (zoals nu in Parijs) gewoonweg niet meer kapot te krijgen is. Gezien de betekenis die deze organisatie ook in Duitsland krijgt, zou het naar onze mening absoluut noodzakelijk zijn haar in het program te vermelden en zo mogelijk een plaats voor haar open te laten in de organisatie van de partij.

Dat alles hebben onze mensen gedaan om de lassalleanen een plezier te doen. En waarin hebben de anderen toegegeven? Dat een hoop tamelijk verwarde *zuiver democratische eisen* in het program figureren, waarvan er heel wat een zuivere modekwestie zijn, zoals b.v. de 'wetgeving door het volk', die in Zwitserland bestaat en meer schade dan goed doet, als ze al iets doet. *Bestuur* door het volk, dat zou nog iets zijn. Evenceens ontbreekt de eerste voorwaarde van alle vrijheid: dat alle ambtenaren voor al hun ambtelijke handelingen tegenover iedere burger voor de gewone rechtbanken en volgens het gemene recht verantwoordelijk zijn. Ik wil er verder niet over spreken, dat zulke eisen als: vrijheid van wetenschap – vrijheid van geweten in elk liberaal bourgeois-program figureren en hier wat zonderling aandoen.

De vrije volksstaat is in de vrije staat veranderd. Grammaticaal gezien is een vrije staat er een, waar de staat vrij is tegenover zijn burgers, dus een staat met een despotische regering. Men moest maar liever ophouden met al dat gepraat over de staat, vooral sinds de Commune, die reeds geen staat in de eigenlijke zin van het woord meer was. De *volksstaat* is ons door de anarchisten tot walgens toe voor de voeten geworpen, ofschoon reeds het geschrift van Marx tegen Proudhon³¹ en later 'Het Com-

munistisch Manifest'³² ronduit zeggen dat met de invoering van de socialistische maatschappij de staat zich vanzelf oplost en verdwijnt. Daar nu de staat toch slechts een voorbijgaande instelling is, waarvan men zich in de strijd, in de revolutie bedient om zijn tegenstanders er met geweld onder te houden, is het pure onzin van vrije volksstaat te spreken: Zolang het proletariaat de staat nog *gebruikt*, doet het dit niet in het belang van de vrijheid, maar om er zijn tegenstanders mee onder de duim te houden, en zodra er van vrijheid sprake kan zijn, houdt de staat als zodanig op te bestaan. Wij zouden dus willen voorstellen overal in plaats van *staat* 'Gemeinwesen'³³ te plaatsen, een goed oud Duits woord dat het Franse 'commune' zeer goed kan vervangen.

'Afschaffing van alle sociale en politieke ongelijkheid' is ook een zeer bedenkelijke frase in plaats van: 'opheffing van alle kassenverschillen'. Van land tot land, van provincie tot provincie, van plaats tot plaats zelfs zal er steeds een *zekere* ongelijkheid van de levensomstandigheden bestaan, die men tot een minimum kan terugbrengen, maar nooit geheel zal kunnen opheffen. Alpenbewoners zullen altijd andere levensomstandigheden hebben dan de mensen van het vlakke land. De voorstelling van de socialistische maatschappij als van het rijk van de *gelijkheid* is een eenzijdige Franse voorstelling, aansluitend bij het oude 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', een voorstelling die als *ontwikkelingstrap* in haar tijd en ter plaatse gerechtvaardigd was, maar nu, evenals alle eenzijdigheden van de vroegere socialistische scholen, overwonnen zou moeten zijn, omdat ze alleen maar verwarring in de hoofden aanrichten en er nauwkeuriger manieren zijn gevonden om de zaak voor te stellen.

Ik houd op, ofschoon bijna ieder woord in dit bovendien dor en slap geredigeerde program te kritiseren zou zijn. Het is van dien aard, dat, ingeval het wordt aangenomen, Marx en ik ons *nooit* voor de op deze grondslag opgerichte *nieuwe* partij kunnen uitspreken en dat wij zeer ernstig zullen moeten overleggen welke houding wij – ook in het openbaar – tegenover haar zullen

moeten aannemen. Bedenkt, dat men *ons* in het buitenland voor alle uitingen en handelingen van de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij verantwoordelijk stelt. Dat doet Bakoenin in zijn geschrift 'Politiek en anarchie'³³, waarin wij verantwoordelijkheid moeten dragen voor ieder ondoordacht woord dat Liebknecht sinds de oprichting van het 'Demokratisches Wochenblatt'³⁴ heeft gezegd en geschreven. De mensen verbeelden zich nu eenmaal, dat wij van hieruit de gehele geschiedenis commanderen, terwijl U evengoed als ik weet dat wij ons bijna nooit ook maar in het minst gemengd hebben in de interne partijaangelegenheden en ook dan nog slechts om bokken, die naar onze mening waren geschoten en wel *uitsluitend theoretische*, zo mogelijk te herstellen. U zult echter zelf inzien, dat dit program een keerpunt vormt, dat ons zeer gemakkelijk zou kunnen dwingen iedere verantwoordelijkheid voor de partij die het erkent af te wijzen.

In het algemeen komt het minder op het officiële program van een partij aan dan op dat wat zij doet. Maar een *nieuw* program is toch altijd een in het openbaar uitgestoken vlag, en de buitenwereld beoordeelt de partij daarnaar. Het behoorde daarom in geen geval een stap terug te bevatten, zoals dit program ten opzichte van dat van Eisenach. Men had toch ook moeten bedenken wat de arbeiders van andere landen van dit program zullen zeggen; welke indruk deze knieval van het gehele Duitse socialistische proletariaat voor het lassalleanisme zal maken.

Bovendien ben ik ervan overtuigd, dat een vereniging op *deze* grondslag geen jaar zal duren. De beste koppen van onze partij zouden zich ertoe moeten lenen uit het hoofd geleerde lassalleaanse zinnen over de ijzeren loonwet en de staatshulp af te draaien? Dat zou ik b.v. U willen zien doen! En als zij het deden, zouden de toehoorders hen uitfluiten. En ik ben er zeker van dat de lassalleanen juist aan *deze* punten van het program zullen vasthouden, zoals de jood Shylock aan zijn pond vlees³⁵. De scheiding zal komen; maar wij zullen Hasselmann, Hasenclever en Tölcke en consorten weer 'eerlijk gemaakt' hebben; wij zullen

zwakker en de lassalleanen sterker uit de scheiding te voorschijn komen; onze partij zal haar politieke maagdelijkheid hebben verloren en zal nooit meer flink kunnen optreden tegen de Lassallefrasen, die zij een tijdlang zelf in haar vaandel schreef; en als de lassalleanen dan weer zeggen dat zij de eigenlijke en enige arbeiderspartij vormen en dat onze mensen bourgeois zijn, dan is het program er om dat te bewijzen. Alle socialistische maatregelen daarin zijn de *hunne*, en *onze* partij heeft er niets ingezet dan eisen der kleinburgerlijke democratie, die *ook door haar* in hetzelfde program een deel der 'reactionaire massa' is genoemd!

Ik had deze brief laten liggen, omdat U toch pas op 1 april ter ere van Bismarcks verjaardag wordt vrijgelaten³⁶ en ik hem niet wilde blootstellen aan de kans bij een smokkelpoging onderschept te worden. Nu komt er juist een brief van Bracke, die ook zware bedenkingen heeft wegens het program en die onze mening wil weten. Ik stuur hem daarom ter verzending aan hem, opdat hij hem leest en ik de hele zaak niet nog een keer behoef te schrijven. Overigens heb ik Ramm eveneens klare wijn geschonken, aan Liebknecht schreef ik slechts kort. Ik vergeef hem niet, dat hij ons van de hele zaak *geen woord* heeft meegedeeld (terwijl Ramm en anderen in de mening verkeerden dat hij ons precies op de hoogte had gesteld), totdat het om zo te zeggen te laat was. Dat heeft hij weliswaar altijd al zo gedaan – en vandaar de vele onaangename correspondentie, die wij, Marx zowel als ik, met hem hadden –, maar dit keer is het toch te bar, en *wij gaan beslist niet mee*.

Tracht het zo in te richten, dat U in de zomer hierheen komt, U logeert natuurlijk bij mij en als het goed weer is kunnen we een paar dagen in zee gaan baden, dat zal U zeker goed doen na het lange brommen.

Vriendelijk de Uwe,
F. E.

Marx is juist verhuisd, hij woont 41, Maitland Park Crescent, NW, Londen.

Brief van Engels aan Bracke
11 oktober 1875

Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag,
deel 34, blz. 155-157

Aan Wilhelm Bracke

Londen, 11 oktober 1875

Beste Bracke,

Ik heb tot nu toe gewacht U op Uw laatste brieven (de laatste van 28 juni) te antwoorden, enerzijds omdat Marx en ik zes weken lang niet bij elkaar waren – hij in Karlsbad en ik aan zee, waar ik de 'Volksstaat' niet heb gezien – en dan, omdat ik een beetje wilde afwachten hoe de nieuwe vereniging en de gecombineerde commissie³⁷ zich in de praktijk houden.

Wij zijn het geheel met U eens, dat Liebknecht in zijn ijver om de vereniging tot stand te brengen, om er *iedere* prijs voor te betalen, de gehele zaak heeft bedorven. Men kon dit als noodzakelijk beschouwen, behoefde het echter de andere contractant niet te zeggen of te tonen. Nadien moet dan de ene fout steeds de andere rechtvaardigen. Nadat het verenigingscongres eenmaal op een verrotte grondslag in elkaar gezet en rondgebazuind was, mocht het in geen geval mislukken, en zo moest men opnieuw op essentiële punten een toontje lager zingen. U heeft volkomen gelijk: deze vereniging draagt de kiem van de scheuring in zich, en ik zal blij zijn als dan *slechts* de ongeneeslijke fanatici afvallen en niet tevens een gehele, anderszins krachtige en onder goede scholing bruikbaar te maken anhang. Dat zal afhangen van het tijdstip waarop en van de omstandigheden waaronder het onvermijdelijke geschiedt.

Het program bestaat in zijn definitieve redactie uit drie bestanddelen:

1. de lassalleaanse frasen en leuzen, die onder geen voorwaarde hadden mogen worden aanvaard. Als twee frakties zich verenigen, zet men in het program waarover men het eens is en niet dat wat betwist wordt. Doordat onze mensen dit toch toelieten, zijn zij

vrijwillig onder het Caudijnse juk³⁸ doorgegaan;

2. een reeks vulgair-democratische eisen, die in de geest en in de stijl van de Volkspartij³ zijn opgesteld;

3. een aantal zinnen die communistisch heten te zijn, meestal ontleend aan het 'Manifest', maar zo herschreven, dat zij op de keper beschouwd alle zonder uitzondering weerzinwekkende onzin bevatten. Wanneer men van deze zaken geen verstand heeft, moet men er met de vingers afblijven ofwel ze woordelijk overschrijven van degenen, van wie erkend wordt dat zij de zaak begrijpen.

Gelukkig is het met het program beter gegaan dan het verdient. Arbeiders zowel als bourgeois en kleinburgers lezen er dat uit, wat er eigenlijk in behoorde te staan, maar er niet in staat, en van geen kant is het iemand ingevallen in het openbaar een van deze wonderlijke zinnen op zijn werkelijke inhoud te onderzoeken. Dat heeft het ons mogelijk gemaakt over dit program te zwijgen. Er komt bij, dat men deze zinnen in geen andere taal kan vertalen, zonder *gedwongen* te zijn ofwel klinkklare onzin neer te schrijven ofwel er een communistische zin in te leggen en dat laatste doen tot dusverre vriend en vijand. Ik heb het zelf moeten doen bij een vertaling voor onze Spaanse vrienden.

Wat ik van de werkzaamheden van de commissie gezien heb, is tot nu toe niet verheugend. Ten eerste het optreden tegen Uw en B. Beckers geschriften³⁹; het is niet de schuld van de commissie, wanneer het geen uitwerking heeft gehad. Ten tweede vertelde Sonnemann, die Marx op doorreis ontmoette, dat hij Vahlteich een correspondentschap voor de 'Frankfurter Zeitung' had aangeboden, maar dat de commissie Vahlteich *verboden* had dat aan te nemen! Dat gaat dan toch nog verder dan censuur en ik begrijp niet, dat Vahlteich zich zoiets kon laten verbieden. Daarbij de onhandigheid! Ze hadden er veeleer voor moeten zorgen, dat de 'Frankfurter Zeitung' overal in Duitsland door de onzen wordt bediend! Tenslotte schijnt mij de handelwijze van de lassalleaanse leden bij het stichten van de Berlijnse associatie-

drukkerij ook niet zeer oprecht; nadat bij de drukkerij te Leipzig onze mensen vol vertrouwen de commissie tot raad van toezicht hebben benoemd, zouden die te Berlijn daar eerst toe *gedwongen* moeten worden. Maar hier ken ik de details niet precies.

Het is intussen goed, dat de commissie weinig activiteit aan de dag legt en zich, zoals C. Hirsch zegt die een dezer dagen hier was, ertoe beperkt als correspondentie- en inlichtingenbureau te vegeteren. Ieder energiek ingrijpen harerzijds zou de crisis slechts bespoedigen en dat schijnen die lui te voelen.

En wat voor een zwakheid, drie lassalleanen en twee van de onzen in de commissie te accepteren!

Alles bij elkaar schijnt men er nog met een, zij het ook erg blauw oog af te komen. Laten we hopen, dat het daarbij blijft en dat intussen de propaganda onder de lassalleanen haar uitwerking heeft. Als de zaak het uithoudt tot de volgende Rijksdagverkiezingen, kan het goed gaan⁴⁰. Maar Stieber en Tessedorf⁴¹ zullen hier wel hun uiterste best doen en ook zal de tijd wel aanbreken, waarin men pas zal zien *wat* men met Hasselmann en Hasenclever in huis heeft gehaald.

Marx is geheel veranderd van Karlsbad teruggekomen, krachtig, fris, opgewekt en gezond, en kan nu spoedig weer ernstig aan het werk gaan. Hij en ik groeten U hartelijk. Laat U bij gelegenheid weer eens horen hoe het met de geschiedenis gaat. De Leipzigers⁴² hebben er allen te veel belang bij dan dat zij ons klare wijn zouden schenken en de *interne* partijgeschiedenis komt zeker nu eerst recht niet in de openbaarheid.

Oprecht Uw
F. E.

Brief van Engels aan Bebel

12 oktober 1875

Voor het eerst gepubliceerd in
August Bebel, 'Aus meinem Leben',
2de deel, Stuttgart 1911

Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag, deel 34,
blz. 158-160

Londen, 12 oktober 1875

Beste Bebel,

Uw brief bevestigt volkomen onze opvatting, dat de vereniging van onze kant overhaast was en de kiem van toekomstige tweespalt in zich draagt. Als het gelukt deze tweespalt tot na de volgende Rijksdagverkiezingen uit te stellen, zou het al goed zijn . . .

Het program, zoals het nu is, bestaat uit drie delen:

1. De lassalleaanse zinnen en leuzen, waarvan het een schande voor onze partij blijft, dat wij ze hebben opgenomen. Wanneer twee frakties zich verenigen op een program, zetten ze er datgene in waarover ze het eens zijn en roeren ze niet datgene aan waarover ze het oneens zijn. De lassalleaanse staatshulp stond weliswaar in het program van Eisenach⁴⁴, maar als *een* van vele *overgangsmaatregelen*, en naar alles wat ik gehoord heb, zou die er, *zonder* de vereniging, vrij zeker op het congres van dit jaar op voorstel van Bracke uitgegooid zijn⁴⁵. Nu figureert die als het enige onfeilbare en uitsluitende geneesmiddel voor alle sociale kwalen. Het was voor onze partij een kolossale morele nederlaag, dat ze zich de 'ijzeren loonwet' en andere lassalleaanse frasen liet opleggen. Zij bekeerde zich tot de lassalleaanse geloofsbelijdenis. Dat valt nu eenmaal niet te loochenen. Dit gedeelte van het program is het Caudijnse juk, waaronder onze partij tot grotere roem van de heilige Lassalle is doorgekropen;

2. uit democratische eisen, die geheel in de zin en in de stijl van de Volkspartij zijn opgesteld;

3. uit eisen aan de '*buidige staat*' (waardoor men niet weet aan wie dan de overige 'eisen' gesteld worden), die zeer verward en onlogisch zijn;

4. uit algemene stellingen, meest ontleend aan het 'Communis-

tisch Manifest' en aan de statuten van de Internationale, die echter zo herschreven zijn, dat ze hetzij *volkomen onjuiste* opvattingen, hetzij *zuivere onzin* bevatten, zoals Marx in het U bekende opstel gedetailleerd heeft aangetoond⁶⁶.

Het geheel is in de hoogste mate slordig, verward, onsamenhangend, onlogisch en een blamage. Als er bij de burgerlijke pers een enkele kritische kop was, hij zou dit program zin voor zin hebben doorgenomen, iedere zin op zijn werkelijke inhoud hebben onderzocht, de onzin flink tastbaar uiteen hebben gezet, de tegenstrijdigheden en economische blunders (b.v.: dat de arbeidsmiddelen heden ten dage het 'monopolie van de kapitalistenklasse' zijn, alsof er geen grondbezitters waren; het gepraat over de 'bevrijding van de *arbeid*' in plaats van de arbeidersklasse, de arbeid zelf is in onze dagen immers juist *veel te vrij!*) hebben ontwikkeld en onze gehele partij gruwelijk belachelijk hebben gemaakt. In plaats daarvan hebben de ezels van de bourgeoisbladen dit program volkomen ernstig genomen, er in gelezen wat er niet in staat en het communistisch uitgelegd. De arbeiders schijnen hetzelfde te doen. Het is *alleen deze omstandigheid*, die het Marx en mij mogelijk heeft gemaakt ons niet in het openbaar van zo'n program te distantiëren. Zolang onze tegenstanders en eveneens de arbeiders aan het program onze bedoelingen toedichten, is het ons geoorloofd erover te zwijgen.

Wanneer U met het resultaat inzake de personen tevreden bent, moeten de verlangens aan onze kant tamelijk diep gezonken zijn. Twee van de onzen en drie lassalleanen! Dus ook hier de onzen geen gelijkgerechtigde geallieerden, maar overwonnenen en reeds bij voorbaat overstemd. Het optreden van de commissie is, voor zoverre wij het kennen, ook niet opwekkend: 1. Besluit om Brackes en B. Beckers twee geschriften *niet* op de lijst van partijliteratuur te zetten; als dit is ingetrokken, dan is het niet de schuld van de commissie en ook niet van Liebknecht; 2. verbod aan Vahlteich het hem door Sonnemann aangeboden correspondentschap voor de 'Frankfurter Zeitung' aan te nemen. Dat heeft Sonnemann aan

Marx, die op doorreis was, zelf verteld. Wat mij daarbij nog meer verwondert dan de arrogantie van de commissie en de bereidwilligheid, waarmee Vahlteich zich geschikt heeft in plaats van maling aan de commissie te hebben, is de kolossale domheid van dit besluit. De commissie moest er liever voor zorgen, dat een blad als de 'Frankfurter Zeitung' van alle plaatsen uit *alleen* door onze mensen wordt bediend.

... Dat de hele zaak een opvoedingsexperiment is, dat ook onder deze omstandigheden een zeer gunstig resultaat belooft, daarin hebt U volkomen gelijk. De vereniging als zodanig is een groot succes, wanneer zij het twee jaar uithoudt. Maar ze had ongetwijfeld veel goedkoper bereikt kunnen worden.

Friedrich Engels
Voorwoord bij de
'Kritiek op het program van Gotha'
van Karl Marx

Gepubliceerd in 'Die Neue Zeit',
nr. 18, 9de jaargang, deel I,
1890-1891

Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag,
deel 22, blz. 90-91, en als bijlage in
deel 19, blz. 521-522

Friedrich Engels
Voorwoord bij de
'Kritiek op het program van Gotha'
van Karl Marx

Het hier afgedrukte manuscript – het begeleidende schrijven aan Bracke, evenals de kritiek op het ontwerp-program – werd in 1875 kort voor het verenigingscongres van Gotha aan Bracke gezonden om er mededeling van te doen aan Geib, Auer, Bebel en Liebknecht en het daarna aan Marx terug te sturen. Daar het partijcongres van Halle de bespreking van het program van Gotha op de agenda van de partij heeft geplaatst, meende ik een verduistering te plegen als ik dit belangrijke – misschien het belangrijkste – stuk, dat op deze discussie betrekking heeft, nog langer aan de openbaarheid zou onthouden⁴⁷.

Het manuscript heeft echter nog een andere en verder strekkende betekenis. Voor de eerste keer wordt hier de houding van Marx ten opzichte van de richting, die Lassalle sinds zijn intrede in de agitatie was ingeslagen, duidelijk en samenhangend uiteengezet, en wel zowel wat de economische principes als wat de tactiek van Lassalle betreft.

De meedogenloze scherpte, waarmee hier het ontwerp-program wordt ontleed, de onverbiddelijkheid, waarmee de verkregen resultaten worden uitgesproken en de gebreken van het ontwerp worden blootgelegd, dit alles kan nu, na vijftien jaar, niet meer kwetsen. Specifieke lassalleanen bestaan alleen nog in het buitenland als sporadische ruïnes, en het program van Gotha is in Halle zelfs door zijn scheppers als volstrekt onvoldoende prijsgegeven.

Toch heb ik enige persoonlijk scherpe uitdrukkingen en beoordelingen, daar waar het voor de zaak van geen belang was, weggelaten en door puntjes vervangen. Marx zou dit zelf hebben gedaan, als hij het manuscript thans had gepubliceerd. De hier

en daar heftige taal ervan was door twee omstandigheden uitgelokt: Ten eerste waren Marx en ik inniger vergroeid met de Duitse beweging dan met welke andere ook; de in dit ontwerp-program tot uiting gebrachte besliste stap terug moest ons dus bijzonder heftig beroeren. Ten tweede echter waren wij toen, nauwelijks twee jaar na het Haagse congres van de Internationale, in een zeer heftige strijd gewikkeld met Bakoenin en zijn anarchisten, die ons voor alles verantwoordelijk stelden wat in Duitsland in de arbeidersbeweging gebeurde; wij moesten dus verwachten, dat men ons ook het geheime vaderschap van dit program in de schoenen zou schuiven. Deze overwegingen vallen nu weg en daarmee de noodzakelijkheid van de desbetreffende passages⁴⁸.

Ook in verband met de perswet zijn enige zinnen slechts door puntjes aangeduid. Waar ik een zachtere uitdrukking moest kiezen, is die tussen rechte haakjes gezet. Overigens is de afdruk woordelijk.

Londen, 6 januari 1891

Fr. Engels

Brief van Engels aan Kautsky
23 februari 1891

Marx-Engels-Werke, Dietz Verlag
deel 38, blz. 39-41

Aan Karl Kautsky

Londen, 23 februari 1891

Beste Kautsky,

Mijn in haast geschreven felicitatie⁴⁹ van eergisteren zul je gekregen hebben. Dus nu weer naar ons onderwerp, de Marx-brief.

De vrees, dat hij de tegenstanders een wapen in de hand zou geven, was ongegrond. Er worden immers aan alles kwaadaardige insinuaties gehecht, maar over het geheel genomen was de indruk van de tegenstanders toch de volkomen verbouwereerdheid over deze niets ontziende zelfkritiek en het gevoel: welk een innerlijke kracht moet een partij bezitten, die zich zo iets permitteren kan! Dat blijkt uit de kranten van de tegenstanders die je mij stuurde (beste dank!) en uit die welke ik op andere wijze onder ogen kreeg. En, eerlijk gezegd, dat was ook de bedoeling, waarmee ik het document publiceerde. Dat het hier en daar op het eerste gezicht zeer onaangenaam moest aandoen, dat wist ik, dat was echter niet te vermijden en in mijn ogen woog de zakelijke inhoud hier ruim tegen op. En ik wist dat de partij rijkelijk sterk genoeg was om dat te dragen, en ik rekende erop dat zij thans deze, vijftien jaar geleden gebruikte, onomwonden taal ook zou *verdragen*; dat men met rechtmatige trots op deze krachtproef zou wijzen en zou zeggen: waar is de andere partij, die hetzelfde zou durven? Dat heeft men ondertussen overgelaten aan de Saksische en Weense 'Arbeiter-Zeitung' en aan de 'Züricher Post'⁵⁰.

Wanneer je in nummer 21 van de 'Neue Zeit' de verantwoordelijkheid voor de publikatie op je neemt⁵¹, dan is dat heel braaf van je, maar vergeet niet, dat ik toch de eerste stoot heb gegeven en je bovendien in zekere mate in een dwangpositie heb gebracht. Ik eis daarom de voornaamste verantwoordelijkheid voor mij op.

Wat de details aangaat, daarover kan men immers altijd een verschillende opvatting hebben. Ik heb alles geschrapt en veranderd, waartegen jij en Dietz bezwaar maakten, en als Dietz nog meer had aangestreept, zou ik ook daarmee zo coulant mogelijk zijn geweest, dat heb ik jullie steeds bewezen. Maar wat de hoofdzaak betreft, het was *mijn plicht* het ding te publiceren, zodra het program eenmaal ter discussie stond. En nu zeker na Liebknechts referaat in Halle, waarin hij zijn uittreksels daaruit ten dele ongeneeerd als zijn eigendom gebruikt, ten dele het bestrijdt zonder het te noemen, zou Marx beslist het origineel geplaatst hebben tegenover deze bewerking, en ik was in zijn plaats verplicht hetzelfde te doen. Helaas had ik toen het document nog niet, ik heb het pas veel later na lang zoeken gevonden.

Je zegt, dat Bebel je schreef, dat Marx' behandeling van Lassalle bij de oude lassalleanen kwaad bloed heeft gezet. Dat kan zijn. De mensen kennen immers de werkelijke geschiedenis niet en er schijnt ook niets gedaan te zijn om ze daarover op te klaren.⁵² Wanneer die mensen niet weten, dat de gehele grootheid van Lassalle daarop berustte, dat Marx hem toestond zich jarenlang met Marx' onderzoekingsresultaten te sieren alsof het de zijne waren en ze bovendien wegens zijn gebrekkige economische vorming te verdraaien, dan is dat niet mijn schuld. Maar ik ben literair excuteur-testamentair van Marx en heb als zodanig ook mijn plichten.

Lassalle behoort sinds 26 jaar tot de geschiedenis. Wanneer men onder de uitzonderingswet⁵³ de historische kritiek op hem heeft laten rusten, dan wordt het eindelijk tijd dat ze tot haar recht komt en dat over de houding van Lassalle tegenover Marx klaarheid wordt geschapen. De legende, die de ware gestalte van Lassalle omhult en ophemelt, kan toch geen geloofsartikel van de partij worden. Men moge de verdienste van Lassalle voor de beweging nog zo hoog aanslaan, zijn historische rol daarin blijft een tweeslachtige. De socialist Lassalle wordt op de voet gevolgd door de demagoog Lassalle. Achter de agitator en organisator

Lassalle is overal de leider van het Hatzfeldtse proces⁵⁴ zichtbaar, hetzelfde cynisme in de keuze van de middelen, dezelfde voorliefde zich met te kwader naam en faam bekende en gecorrumpeerde mensen te omgeven, die men eenvoudig als werktuigen gebruiken, respektievelijk weggooien kan. Tot 1862 in de praktijk een specifiek Pruisische vulgair-democraat met sterk bonapartistische neigingen (ik heb zojuist zijn brieven aan Marx doorgezien), sloeg hij plotseling om zuiver persoonlijke redenen om en begon hij zijn agitatie; en eer er twee jaar verlopen waren, verlangde hij dat de arbeiders partij zouden kiezen voor het koningschap tegen de bourgeoisie en konkelde hij met de hem karakterverwante Bismarck op een wijze, die tot feitelijk verraad aan de beweging moest leiden, als hij niet tot zijn eigen geluk bijtijds was doodgeschoten¹⁹. In zijn agitatiegeschriften is het juiste, wat hij aan Marx ontleent, zo zeer vervlochten met Lassalles eigen en geregeld foutieve uiteenzettingen, dat ze haast niet van elkaar te scheiden zijn. Dat deel van de arbeiders, dat zich door Marx' oordeel gekwetst voelt, kent van Lassalle juist slechts die twee jaar agitatie en ook deze slechts door een gekleurde bril. Maar voor zulke vooroordelen kan de historische kritiek niet eeuwig blijven staan, met de hoed in de hand. Het was mij een plicht eindelijk eens schoon schip te maken tussen Marx en Lassalle. Dat is gebeurd. Daarmee kan ik voorlopig genoegen nemen. Ik heb zelf bovendien thans wat anders te doen. En het gepubliceerde niets ontziende oordeel van Marx over Lassalle zal wel alleen zijn uitwerking al hebben en anderen moed geven. Maar zou ik ertoe gedwongen worden, dan blijft mij geen keuze: ik zou eens en voor altijd een eind moeten maken aan de Lassallelegende.

Dat er in de fraktie stemmen zijn opgegaan dat men de 'Neue Zeit' onder censuur moet plaatsen, is al heel fraai. Spookt de door de Socialistenwet afgedwongen fraktie-diktatuur (die immers noodzakelijk was en uitstekend werd geleid) nog rond⁵⁵ of zijn het herinneringen aan wijlen de straffe organisatie van Schweit-

zer.⁵⁶ Het is inderdaad een briljante gedachte de Duitse socialistische wetenschap na haar bevrijding van Bismarcks Socialistenwet onder een nieuwe, door de sociaal-democratische partij-overheden zelf te fabriceren en uit te voeren socialistenwet te plaatsen. Overigens is er voor gezorgd, dat de bomen niet in de hemel groeien.

Het 'Vorwärts'-artikel raakt me weinig. Ik zal Liebknechts geschiedenisverhaal afwachten⁵⁷ en dan op een zo vriendschappelijk mogelijke toon wel op beide antwoorden. In het 'Vorwärts'-artikel moeten alleen enige onjuistheden gecorrigeerd worden (b.v. dat wij de vereniging niet gewild hebben, dat de gebeurtenissen Marx in het ongelijk hebben gesteld enz.) en enkele voor de hand liggende zaken bevestigd worden. Met dit antwoord denk ik dan de discussie mijnerzijds te sluiten, als ik niet door nieuwe aanvallen of onjuiste beweringen tot verder optreden genoodzaakt word.

Zeg Dietz, dat ik met de bewerking van de 'Oorsprong'⁵⁸ bezig ben. Maar nu schrijft vandaag Fischer, die ook drie nieuwe woorden wil hebben!⁵⁹

Je
F. E.

Ontwerp-program
van de Duitse Arbeiderspartij

Gepubliceerd op 7 maart 1875
in 'Der Volksstaat'
en 'Neuer Social-Demokrat'

Ontwerp-program van de Duitse Arbeiderspartij⁶⁰

I

1. De arbeid is de bron van alle rijkdom en van alle cultuur en omdat nuttige arbeid slechts in de maatschappij en door de maatschappij mogelijk is, behoort de opbrengst van de arbeid onverkort, naar gelijk recht, aan alle leden der maatschappij.

2. In de huidige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen het monopolie van de kapitalistenklasse; de hierdoor bepaalde afhankelijkheid van de arbeidersklasse is de oorzaak van de ellende en van het knechtschap in alle vormen.

3. De bevrijding van de arbeid vereist het verheffen van de arbeidsmiddelen tot gemeengoed van de maatschappij en het op coöperatieve wijze regelen van de gehele arbeid met een rechtvaardige verdeling van de opbrengst van de arbeid.

4. De bevrijding van de arbeid moet het werk van de arbeidersklasse zijn, waar tegenover alle andere klassen slechts een reactionaire massa zijn.

5. De arbeidersklasse werkt voor haar bevrijding allereerst binnen het raam van de huidige nationale staat, er zich van bewust zijnde, dat het noodzakelijke resultaat van haar streven, dat de arbeiders van alle beschaafde landen gemeen is, de internationale verbroedering van de volkeren zal zijn.

II

Uitgaande van deze beginselen streeft de Duitse Arbeiderspartij met alle wettige middelen naar de vrije staat en naar de socialistische maatschappij; naar de opheffing van het loonstelsel met

de ijzeren loonwet en van de uitbuiting in iedere vorm; naar de afschaffing van iedere sociale en politieke ongelijkheid.

III

De Duitse Arbeiderspartij eist, om de oplossing van het sociale vraagstuk voor te bereiden, het oprichten van produktiecoöperaties met staatshulp onder de democratische controle van het werkende volk. De produktiecoöperaties moeten voor de industrie en de landbouw in zulk een omvang in het leven worden geroepen, dat daaruit de socialistische organisatie van de gehele arbeid ontstaat.

IV

A. De Duitse Arbeiderspartij verlangt als vrijheidsgrondslag van de staat:

1. algemeen, gelijk, direct en geheim kiesrecht voor alle mannen die de 21-jarige leeftijd hebben bereikt voor alle verkiezingen in staat en gemeente;

2. directe wetgeving door het volk met recht van voorstel en verwerping;

3. algemene weerbaarheid. Volksweer in plaats van het staande leger. Beslissing over oorlog en vrede door de volksvertegenwoordiging;

4. afschaffing van alle uitzonderingswetten, met name van de pers-, verenigings- en vergaderingswetten;

5. rechtspraak door het volk. Kosteloze rechtspleging.

B. De Duitse Arbeiderspartij verlangt als geestelijke en zedelijke grondslag van de staat:

1. algemene en gelijke volksofvoeding door de staat. Algemene leerplicht. Kosteloos onderwijs;

2. vrijheid van de wetenschap. Gewetensvrijheid.

C. De Duitse Arbeiderspartij verlangt als economische grondslag van de staat:

Een enkele progressieve inkomstenbelasting voor staat en gemeente, in plaats van alle bestaande, in het bijzonder de indirecte belastingen.

D. De Duitse Arbeiderspartij verlangt ter bescherming van de arbeidersklasse tegen de macht van het kapitaal binnen de tegenwoordige maatschappij:

1. vrijheid van coalitie;
2. de normale arbeidsdag en verbod van het werken op zondag;
3. beperking van vrouwen- en verbod van kinderarbeid;
4. staatstoezicht op de fabrieks-, werkplaats- en huisindustrie;
5. regeling van de gevangenisarbeid;
6. een doelmatige aansprakelijkheidswet.

Toelichtingen

Aantekeningen

1 Het ontwerp van het *coalitieprogram* voor de vereniging van de twee toen in Duitsland bestaande arbeiderspartijen – de lassalleaanse Algemene Duitse Arbeidersvereniging en de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij (Eisenachers) – werd op 7 mei 1875 in 'Der Volksstaat' (orgaan van de Eisenachers) en in de 'Neue Social-Demokrat' (orgaan van de lassalleanen) gepubliceerd. Op het verenigingscongres, dat van 22–27 mei 1875 in Gotha plaats had, werd het met geringe veranderingen aangenomen en later aangeduid als het program van Gotha.

De Algemene Duitse Arbeidersvereniging was in mei 1863 opgericht. Ferdinand Lassalle werd tot voorzitter gekozen. Na jaren van de duisterste reactie was er weer een arbeidersorganisatie gevormd. Hoe positief dit ook was, de opvattingen van Lassalle hadden een uiterst ongunstige uitwerking. Zijn reformistische en nationalistische denkbeelden, zijn gepakteer met de Pruisische militaristische staat en met Bismarck maakten het onmogelijk dat de Algemene Duitse Arbeidersvereniging zich tot een revolutionaire arbeiderspartij ontwikkelde.

Na de oprichting van de Internationale Arbeidersassociatie (de Eertse Internationale) in 1864 spanden Marx en Engels zich in om de Arbeidersvereniging in revolutionaire zin te ontwikkelen. Dit was des te noodzakelijker omdat na Lassalles dood in een duel (herfst 1864) de opportunistische politiek in versterkte mate werd voortgezet.

Sinds 1865 werden regelmatig nieuwe leden voor de Internationale Arbeidersassociatie in Duitsland gewonnen en plaatselijke afdelingen gevormd. In de arbeidersverenigingen in een reeks steden bekleedden leden van de Internationale vooraanstaande posities. In oktober 1867 werd Bebel, die lid was van de Internationale, tot voorzitter gekozen van het Verbond van Duitse Arbeidersverenigingen. In de herfst van 1868 sloot dit Verbond zich aan bij het program van de Eerste Internationale. In de Algemene Duitse Arbeidersvereniging ontstond terzelfder tijd een oppositie tegen de lassalleaanse denkbeelden.

Marx en Engels streefden ernaar dat beide organisaties zich bij de Internationale zouden aansluiten en één arbeiderspartij zouden vormen. Doch Schweitzer, de voorzitter van de Algemene Arbeidersvereniging, verhinderde dit en verscherpte de verhoudingen tot het uiterste. Een reeks functionarissen, onder wie ook Bracke, keerde zich toen van de Arbeidersver-

eniging af en richtte tezamen met Bebel, Liebknecht en anderen in augustus 1869 in Eisenach de Sociaal-democratische Arbeiderspartij op. Deze partij stond, ofschoon er nog overblijfselen waren van lassalleaanse opvattingen, toch in de beslissende vraagstukken op marxistische grondslag. Marx en Engels noemden de partij der Eisenachers 'onze partij' en stonden de leiders ervan steeds ter zijde.

Toen na het ontstaan van de Duitse eenheidsstaat – na de Frans-Duitse oorlog van 1870–1871 – de vereniging van beide partijen weer aan de orde kwam, ondersteunden Marx en Engels deze aaneensluiting. Zij waren evenwel van mening, dat een gezonde en duurzame vereniging alleen op principiële grondslag, zonder concessies aan het lassalleanisme, kon worden bereikt. Vandaar hun scherpe kritiek op het ontwerp van het coalitieprogramma, dat een reeks politiek onjuiste en onwetenschappelijke stellingen en concessies aan de lassalleaanse opvattingen bevatte.

Marx en Engels wisten, dat in februari 1875 vertegenwoordigers van de Eisenachers en de lassalleanen waren bijeengekomen om te spreken over een programma en over de statuten van een nieuwe verenigde partij. Eind februari zond Bebel hun uit de gevangenis, waarin hij reeds tweeënehalf jaar opgesloten was, een brief waarin hij hun mening vroeg over de vereniging. Ook Bracke wilde hun mening horen. Pas in maart 1875 kregen Marx en Engels het ontwerp-programma onder ogen in de organen van de Eisenachers en de lassalleanen. Engels schreef een brief aan Bebel over dit ontwerp en Marx zond Bracke zijn kanttekeningen bij het ontwerp, waarin hun mening over dit ontwerp uitvoerig werd uiteengezet. Marx' kanttekeningen en Engels' brief aan Bebel behoren tot de belangrijkste theoretische documenten van het marxisme.

De kanttekeningen bij het programma van de Duitse Arbeiderspartij werden in 1891 door Engels in de 'Neue Zeit' gepubliceerd (nr. 18, 9de jaargang, 1ste deel, Stuttgart 1890–1891), tezamen met de brief aan Bracke en een voorwoord van Engels. Bij deze publikatie werden scherpe polemische uitdrukkingen weggelaten of verzacht.

Deze vertaling is in overeenstemming met de oorspronkelijke tekst, naar het handschrift van Marx. Deze is in 1960 in de nalatenschap van Marx' schoonzoon Longuet gevonden.

- 2 Dit is uiteindelijk niet gebeurd. In Engels' brieven aan Bebel en Bracke van oktober 1875, die in deze uitgave zijn opgenomen, wordt verklaard, waarom Marx en Engels dit niet gedaan hebben.
- 3 Bedoeld wordt Bakoenin's geschrift 'Staatswezen en anarchie. De strijd van de beide partijen in de Arbeiders-Internationale' (1873), dat in Zwitserland anoniem en zonder aanduiding van plaats van uitgave in de Russische taal was verschenen. Marx heeft van dit werk een uitvoerig uittreksel ge-

maakt, waarin hij de beschuldigingen van Bakoenin weerlegt. (Opgenomen in deel 18 van de Marx-Engels-Werke, blz. 599-642.) Bakoenin noemt Liebknecht in dit boek 'agent van de heer Marx' en stelt Marx verantwoordelijk voor de fouten van Liebknecht, die 'onder Marx' directe leiding handelt'.

De *Duitse Volkspartij* ontstond in 1865; ze was samengesteld uit democratische elementen uit de kleine burgerij en delen van de bourgeoisie, in het bijzonder uit de Zuidduitse staten. Ze trad op tegen de hegemonie van Pruisen in Duitsland en verlangde een federatief Duitsland, waartoe zowel Pruisen als Oostenrijk diende te behoren. De partij voerde een anti-Pruisische politiek en trad op met algemeen-democratische leuzen. In 1866 sloot de Saksische Volkspartij zich bij de Duitse Volkspartij aan. Deze bestond in hoofdzaak uit arbeiders en vormde weldra de linkse vleugel van de Volkspartij, die zich in socialistische richting ontwikkelde. Na een breuk met de kleinburgerlijke democraten sloot een groot deel van de partij zich in 1869 bij de Duitse Sociaal-democratische Partij (de Eisenachers) aan.

- 4 Deze woorden kunnen nooit benut worden om eclecticisme en beginselloosheid goed te praten. Lenin wees er in zijn boek 'Wat te doen?' (1902) op, dat Marx in zijn Kanttekeningen juist het dulden van eclecticisme bij her formuleren van principes scherp veroordeelt. 'Indien ge U al moet verdedigen', schreef Marx aan de leiders van de partij, 'sluit dan een overeenkomst ter wille van het bevredigen van de praktische doeleinden, maar laat geen gesjacher toe, doet geen theoretische "concessies".' (Wat te doen?, Pegasus Amsterdam, 1970, blz. 31.)
- 5 In de oproep 'Aan de sociaal-democraten van Duitsland!' werd verklaard, dat het gemeenschappelijke congres van 23 tot 25 mei 1875 zou bijeenkomen. De lassalleanen hadden hun congres geconvoceerd vóór dit gemeenschappelijke congres, en het congres van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij (Eisenachers) zou van 25 tot 27 mei in Gotha worden gehouden. In werkelijkheid vond het verenigingscongres van Gotha plaats van 22 tot 27 mei 1875, terwijl tegelijkertijd de congressen van de Eisenachers en van de lassalleanen bijeen waren.
- 6 De geautoriseerde Franse vertaling van het eerste deel van het 'Kapitaal' werd in de jaren 1872 tot 1875 in negen afleveringen in Parijs gepubliceerd.
- 7 Het *Keulse communistenproces*. Hiermee bedoelt Marx zijn werk 'Enthüllungen über den Kommunisten-Prozess zu Köln' (Werke, deel 8, blz. 405-470), dat voor het eerst in Duitsland verscheen in feuilletonvorm in de 'Volksstaat' van 28 oktober tot 18 december 1874. Het verscheen het allereerst in Bazel in 1853.

- 8 *De gebele Rousseau kunnen naschrijven* – Marx bedoelt, dat er geen wetenschappelijke analyse van de maatschappij en haar ontwikkelingswetten wordt gegeven, maar dat abstracte redeneringen ten beste worden gegeven, die herinneren aan Rousseau's abstracte, onhistorische leer van de natuurlijke gelijkheid.
- 9 Het *internationale statuut* – de 'Algemene statuten en bestuursregelingen van de Internationale Arbeidersassociatie', die in 1866 op het congres van Genève van de Internationale werden aangenomen. In september-oktober 1871 bereidden Marx en Engels een nieuwe uitgave daarvan voor. Daarbij werden alle bepalingen, die hun geldigheid hadden verloren, geschrapt en aanvullingen in een aanhangsel gemotiveerd. De passage waarop gedoeld wordt zegt, 'dat de economische onderwerping van de arbeider aan degeen die zich de arbeidsmiddelen, d.w.z. de levensbronnen heeft toegeëigend, ten grondslag ligt aan het knechtschap in al zijn vormen – aan de maatschappelijke ellende, de geestelijke verkommering en de politieke afhankelijkheid'.
- 10 Van de Pruisische jonkers (grootgrondbezitters) en hun vertegenwoordiger Bismarck verwachtte Lassalle medewerking bij het tot stand brengen van het algemene kiesrecht en het verwerven van staatssteun voor produktie-associaties. Lassalle heeft daarover een gehele correspondentie met Bismarck gevoerd, die van zulke illusies over een 'koninklijk-Pruisisch' socialisme gebruik maakte.
- 11 In de Griekse tragedie traden de koren met strofen en tegenstrofen op.
- 12 De verkiezingen, waarover gesproken wordt, waren de Rijksdagverkiezingen van het jaar 1874.
- 13 De *Berlijnse Marat* – ironische aanduiding voor Wilhelm Hasselmann, die toen in Berlijn hoofdredacteur was van het orgaan van de lassalleaanse partij, de 'Neue Social-Demokrat', en met Wilhelm Liebknecht het ontwerp-program had opgesteld. Marat was een van de energieke, revolutionaire agitators van de grote Franse revolutie.
- 14 Bedoeld is de *Vredes- en Vrijheidsliga* – een burgerlijk-pacifistische organisatie, in 1867 in Zwitserland opgericht door kleinburgerlijke en burgerlijke republikeinen en liberalen, met medewerking van Victor Hugo, Giuseppe Garibaldi e.a. In 1867–1868 nam Bakoenin deel aan het werk van de liga. Aanvankelijk probeerde de liga de Internationale en de arbeidersbeweging voor haar doeleinden te gebruiken. De verklaring van de liga, dat het mogelijk zou zijn door de vorming van 'Verenigde Staten van Europa' een einde te maken aan oorlogen, riep illusies op en leidde af van de klassenstrijd.
- 15 Bismarck wilde na de val van de Parijse Commune een formeel verdrag sluiten met Oostenrijk en Rusland om tezamen de revolutionaire beweging

te vervolgen. Ofschoon er geen formeel verdrag tot stand kwam, werkten de regeringsorganen van de grote mogendheden samen bij deze vervolging.

16 *Bismarcks 'Norddeutsche'* – de 'Norddeutsche Allgemeine Zeitung', een dagblad dat van 1861 tot 1918 in Berlijn verscheen; in de jaren zestig tot tachtig van de vorige eeuw het officiële orgaan van de regering van Bismarck.

Marx bedoelt het hoofdartikel, dat op 20 maart 1875 in het blad verscheen en dat het ontwerp-program behandelde. Over punt 5 werd gezegd: 'De sociaal-democratische agitatie is in menig opzicht voorzichtiger geworden; ze verloochent de Internationale . . .'

- 17 Lassalle formuleerde de 'ijzeren loonwet' op de volgende wijze: 'De ijzeren economische wet, die onder de huidige verhoudingen, onder de heerschappij van vraag en aanbod van arbeid, het arbeidsloon bepaalt, is deze: dat het gemiddelde arbeidsloon steeds gereduceerd blijft tot het noodzakelijke levensonderhoud, dat bij een volk in overeenstemming met de gewoonten voor het voortzetten van het leven en voor de voortplanting noodzakelijk is.' ('Open antwoordbrief aan het Centraal Comité voor het bijeenroepen van een Algemeen Duits Arbeiderscongres te Leipzig', Zürich 1863.)
- 18 *F. A. Lange* – kleinburgerlijk-democratisch publicist. Marx bedoelt diens boek 'Die Arbeiterfrage in ihrer Bedeutung für Gegenwart und Zukunft', Duisburg 1865, tweede druk 1870.

De Malthusiaanse bevolkingstheorie – Malthus ontwikkelde de theorie dat er een onveranderlijke bevolkingwet zou bestaan, op grond waarvan de bevolking sneller toeneemt dan de bestaansmiddelen. Deze natuurlijke tegenstelling zou onvermijdelijk moeten leiden tot nood voor de arbeiders. Pas door een daling van de bevolkingsgrootte zou deze weer opgeheven kunnen worden.

- 19 Lassalle werd in september 1864 in een duel gedood.
- 20 *L'Atelier* – Frans maandblad, dat van 1840 tot 1850 in Parijs verscheen. Het was het orgaan van handwerkers en arbeiders, die onder invloed van de ideeën van het christelijke socialisme stonden. Het blad werd geredigeerd door vertegenwoordigers van de arbeiders; de redactie werd elke drie maanden bij stemming gekozen.
- 21 *Gladstones broer* – William Gladstone was een belangrijke Britse liberale staatsman van de tweede helft der negentiende eeuw. Zijn broer R. Gladstone was groothandelaar in Liverpool en voerde propaganda voor het invoeren van progressieve belastingen, die in de eerste plaats op het grootgrondbezit moesten drukken.
- 22 *Cultuurstrijd* – de 'Kulturkampf' was de strijd die Bismarck in de jaren '70

- voerde tegen de Duitse katholieke partij, die als centrumpartij tegen zijn politiek opponeerde. Hij voerde deze strijd door middel van politievervolgving van het katholicisme. Daardoor werd het strijdbare klerikalisme slechts versterkt en kwamen religieuze in plaats van politieke scheidingslijnen op de voorgrond te staan. Dit leidde ook de aandacht van enige lagen van de arbeidersklasse en van de democraten af naar een oppervlakkig en burgerlijk-leugenachtig antiklerikalisme.
- 23 *Dixi et salvavi animam meam* – Ik heb gesproken en mijn ziel gered. D.w.z. mijn plicht gedaan.
 - 24 *Engels' brief aan Bebel* van 18/28 maart 1875 sluit nauw aan bij de door Marx geschreven kritiek op het program van Gotha en brengt het standpunt van beiden ten aanzien van de vereniging van de beide partijen – de Eisenachers en de lassalleanen – duidelijk tot uitdrukking. In de brief aan Bebel, die evenals Marx' kritiek bestemd was voor de leiders van de Eisenachers, bestrijdt Engels het ontwerp van het coalitieprogram in verband met de daarin gedane concessies aan het lassalleanisme. De brief werd pas 36 jaar later door Bebel gepubliceerd in het tweede deel van zijn boek 'Aus meinem Leben' (Stuttgart 1911, blz. 518–524).
 - 25 *De Hasenclevers, Hasselmanns en Tölckes* – in die tijd de belangrijkste leiders van de lassalleanen.
 - 26 *De 'Volksstaat'* – 'Der Volksstaat' was het orgaan van de sociaal-democratische arbeiderspartij (Eisenachers); verscheen van 1869 tot 1876 in Leipzig, aanvankelijk twee maal en sinds 1873 drie maal per week. Het blad was aan voortdurende vervolgingen van politie en regering onderworpen. Wilhelm Liebknecht trad op als hoofdredacteur; Bebel oefende als directeur van de uitgeverij ook grote invloed op het blad uit. Marx en Engels traden op als medewerkers.
 - 27 '*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*' – kleinburgerlijk-democratisch dagblad, verscheen vanaf 1856, sinds 1866 onder genoemde naam, tot 1943 in Frankfurt a/M.
 - 28 Bedoeld worden de punten A 1 t/m 5 en B 1 en 2 van hoofdstuk IV van het ontwerp-program (zie bladzijde 76).
 - 29 De beide redevoeringen, die Lassalle op 17 en 19 mei 1863 in Frankfurt aan de Main hield, werden door de Algemene Duitse Arbeidersvereniging als 'Arbeidersleesboek' uitgegeven. Engels bedoelt de passage uit de eerste rede, die Lassalle ontleende aan zijn brochure 'Open antwoordbrief aan het Centraal Comité voor het bijeenroepen van een Algemeen Duits Arbeiderscongres te Leipzig' (Zürich 1863). Deze passage is reeds geciteerd in aantekening 17.
 - 30 Wilhelm Bracke, 'Der Lassalle'sche Vorschlag', Braunschweig 1873.
 - 31 *Marx' geschrift tegen Proudbon* – het in 1847 in het Frans verschenen

'De armoede van de filosofie' (*La misère de la philosophie*). Proudhon wilde de kapitalistische warenproduktie 'zuiveren' van uitwassen; hij wees de naam van het proletariaat aan de politieke strijd af en zag alleen coöperatieve verenigingen en associaties als organisatievorm. Proudhon werd aldus de theoreticus van het anarchisme.

De passage, die Engels bedoelt, is de volgende: 'De arbeidersklasse zal in de loop van de ontwikkeling de oude burgerlijke maatschappij vervangen door een associatie, die de klassen en hun tegenstelling uitsluit, en er zal geen eigenlijke politieke macht meer zijn, omdat juist de politieke macht de officiële uitdrukking van de klassentegenstelling binnen de burgerlijke maatschappij is.'

- 32 In 'Het Communistisch Manifest' wordt gezegd: 'Zijn in de loop der ontwikkeling de klassentegenstellingen verdwenen en is alle produktie in handen van de geassocieerde individuen geconcentreerd, dan verliest de openbare macht haar politieke karakter.'
- 33 'Gemeinwesen' – in het Nederlands: gemeenschap, gemenebest.
- 34 'Demokratisches Wochenblatt' – een arbeiderskrant die van januari 1868 tot september 1869 in Leipzig verscheen onder redactie van Wilhelm Liebknecht. Sinds december 1868 het orgaan van het kleinburgerlijk-democratische Verbond van Duitse Arbeidersverenigingen, waarvan Bebel voorzitter was. Aanvankelijk stond het blad in sterke mate onder de kleinburgerlijke invloed van de Volkspartij. Marx en Engels spanden zich in om het karakter van het blad te veranderen. Onder Liebknechts leiding ging het de strijd tegen het lassalleanisme voeren; het propageerde opvattingen van de Eerste Internationale en publiceerde haar belangrijkste documenten. Op het congres te Eisenach in 1869 werd het blad het orgaan van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij en werd de naam veranderd in 'Der Volksstaat'.
- 35 *Sbylock* – figuur uit Shakespeares 'Koopman van Venetië', die staat op de uitvoering van het contract, waarbij hij recht heeft op een pond vlees uit het lichaam van de schuldenaar.
- 36 Bebel en W. Liebknecht waren na de Frans-Duitse oorlog van 1870–1871 in verband met hun internationalistische houding wegens hoogverraad tot twee jaar vestingstraf veroordeeld. Bebels straf liep af in mei 1874, maar enkele weken later moest hij weer voor negen maanden de gevangenis in wegens 'majesteitsschennis'. Het einde van zijn gevangenschap, 1 april 1875, viel samen met Bismarcks verjaardag.
- 37 Engels bedoelt het na het verenigingscongres gevormde bestuur van de Duitse Socialistische Arbeiderspartij. Hierin waren drie lassalleanen (Hartmann, Hasenclever en Derossi) en twee Eisenachers (Auer en Geib) opgenomen.

- 38 *Caudijns juk* – van Caudium, bij welke plaats de Samnieten in het jaar 321 voor onze jaartelling de Romeinen versloegen en hen onder een juk lieten doorgaan; het wil hier dus zeggen, dat er vernederende voorwaarden werden aanvaard.
- 39 Het bestuur van de Duitse Socialistische Arbeiderspartij had besloten twee anti-lassalleaanse geschriften te schrappen van de lijst van partijliteratuur, namelijk Brackes 'Der Lassalle'sche Vorschlag', Braunschweig 1873, en Bernhard Beckers 'Geschichte der Arbeiter-Agitation Ferdinand Lassalle's', Braunschweig 1874. Beide boeken waren verschenen bij Brackes uitgeverij. Als gevolg van Brackes energieke protesten werd het besluit herroepen.
- 40 Engels bedoelt de verkiezingen, die op 10 januari 1877 werden gehouden en voor de Arbeiderspartij ten opzichte van 1874 een stemmenwinst van 40 procent (aantal zetels van 9 op 12) opleverden.
- 41 *Stieber* – hoge politiebeambte, die reeds het onderzoek in het Keulse Communistenproces van 1852 leidde; *Tessendorf* – Pruisische procureur-generaal, gespecialiseerd in processen tegen socialisten.
- 2 *De Leipzigers* – Wilhelm Liebknecht en August Bebel.
- 43 De oorspronkelijke brief is niet teruggevonden. August Bebel publiceerde de brief in de hier weergegeven onvolledige vorm in 1911 in zijn boek 'Aus meinem Leben'.
- 44 Het laatste (tiende) punt van de 'directe eisen' van het program van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij, dat op het congres van Eisenach werd aangenomen, luidde: 'Staatsbescherming van het coöperatiewezen en staatskrediet voor vrije produktieve associaties onder democratische garantie'.
- 45 Brackes brochure 'Der Lassalle'sche Vorschlag' (1873) bevatte een uitvoerige kritiek op punt 10 van het program van Eisenach.
- 46 Engels bedoelt Marx' kritiek in diens 'Kanttekeningen bij het program...'. Liebknecht heeft deze kritiek echter niet aan Bebel getoond. De tekst werd Bebel pas bekend, toen de 'Kritiek op het program van Gotha' in 1891 werd gepubliceerd.
- 47 Op het congres van de Duitse sociaal-democratie in Halle, dat in oktober 1890 plaats had – het eerste congres na de periode van de Socialistenwet die de partij van 1879 tot begin 1890 illegaal had gemaakt – had Wilhelm Liebknecht voorgesteld een nieuw partijprogram uit te werken. In zijn analyse van het program van Gotha gebruikte Liebknecht aantekeningen die hij gemaakt had uit Marx' 'Kanttekeningen'. Het congres besloot, dat het partijbestuur het ontwerp van een nieuw program moest uitwerken en dat dit op het in 1891 te houden congres zou worden besproken. Dit nieuwe program (het program van Erfurt genoemd) bleek een grote stap vooruit, maar het vraagstuk van de diktatuur van het proletariaat werd ook in dit program niet behandeld.

Engels achtte het nodig, dat Marx' kritiek op het program van Gotha bekend werd gemaakt om te verhinderen, dat er in het nieuwe program halfslachtigheden en frasen zouden worden opgenomen. In de eerste dagen van 1891 zond Engels het manuscript van Marx aan Kautsky, de hoofd-redacteur van 'Die Neue Zeit'. Hij verklaarde zich bereid de scherpste uitlatingen en formuleringen te verzachten of eventueel weg te laten en door puntjes te vervangen. In een voorwoord wilde hij dit dan toelichten. Indien er geen publikatie in 'Die Neue Zeit' mogelijk was, wilde Engels de kritiek op het program van Gotha in Wenen laten publiceren. Want, zo schreef hij in een brief van 7 januari 1891 aan Kautsky, 'gedrukt wordt het in ieder geval'.

In zijn brief van 15 januari 1891 aan Kautsky schreef Engels, dat hij met het oog op bezwaren en bedenkingen tegen de publikatie van Marx' kritiek aan zijn inleiding 'wat kalmerende morfine en broomkalium' had toegevoegd.

Marx' brief aan Bracke, de 'Kanttekeningen bij het program van Gotha' en Engels' voorwoord werden gepubliceerd in 'Die Neue Zeit', nr. 18, 9de jaargang 1890/91, Eerste Deel. Bovendien verscheen Marx' kritiek in de 'Sächsische Arbeiter-Zeitung' van 6, 7, 10 en 12 februari 1891.

48 In de in deze uitgave opgenomen tekst van Marx' kritiek zijn alle weggelaten passages weer opgenomen.

49 Met de geboorte van Kautsky's eerste zoon Felix.

50 In de 'Sächsische Arbeiter-Zeitung' was in een redactioneel artikel gewezen op de grote betekenis van Marx' kritiek voor de Duitse sociaal-democratie.

In de 'Wiener Arbeiter-Zeitung' van 6 februari 1891 werd het document van 'grote theoretische en praktische waarde' geacht. Voorts schreef het blad, dat de tijd gekomen was om de theoretische beginselen 'met volle scherpste en zonder enig compromis' te formuleren.

De 'Züricher Post' schreef op 10 februari 1891, dat de publikatie van de kritiek de kracht en strijdvaardigheid van de Duitse Sociaal-democratische Partij liet zien, die er naar streefde om objectief en zelfkritisch duidelijkheid tot stand te brengen over de doeleinden van haar strijd. Dit artikel was geschreven door Franz Mehring.

51 In de 'Vorwärts' van 13 februari 1891 had de sociaal-democratische Rijksdagfractie in een door Wilhelm Liebknecht geschreven artikel stelling genomen ten aanzien van Marx' kritiek. Het artikel noemde deze van 'grote actuele waarde', maar tegelijkertijd werd gepoogd de principiële inhoud van de kritiek af te zwakken en het compromisprogram te verdedigen. Marx' mening over Lassalle werd afgewezen en het artikel zei, dat de Rijksdagfractie en het partijbestuur in geen geval hun toestemming zouden hebben gegeven om de kritiek te publiceren.

- Kautsky nam het artikel over in de 'Neue Zeit' nr. 21, jrg. 1890-1891, en schreef er een notitie bij. Daarin zei hij: 'Het is een feit, dat wij ons niet verplicht gevoelden de brief van Marx ter goedkeuring voor te leggen aan de partijleiding of de fractie... dat we echter ook ons plan deze te publiceren niet verheimelijkt hebben. Alleen wij dragen de verantwoordelijkheid voor de publikatie.'
- 52 Dit verwijt richt zich ook tot Kautsky. Deze publiceerde in nr. 21 van de 'Neue Zeit' een artikel 'Onze programs', waarin hij de verdiensten van Lassalle prees.
- 53 De *uitzonderingswet*, ook Socialistenwet genaamd, werd door Bismarck met steun van de meerderheid van de Rijksdag op 19 oktober 1878 doorgedreven. De sociaal-democratie werd ermee buiten de wet geplaatst; de kranten van de arbeiders, meer dan vijftig in getal, en hun verenigingen en clubs werden verboden en gesloten, de geldmiddelen in beslag genomen. De Sociaal-democratische Arbeiderspartij werkte illegaal verder. Door de toenemende druk van de arbeidersklasse werd met ingang van 1 oktober 1890 de opheffing van deze uitzonderingswet afgedwongen.
- 54 Van 1846 tot 1854 voerde Lassalle als advocaat het echtscheidingsproces van gravin Sophie von Hatzfeldt, dat in die dagen grote sensatie verwekte.
- 55 Tijdens de Socialistenwet vormde de sociaal-democratische Rijksdagfractie het hoogste partijorgaan. Bebel had in feite de leiding in handen.
- 56 D.w.z. de Algemene Duitse Arbeidersvereniging in de periode dat Schweitzer optrad als voorzitter (1864-1871) en diktatoriale macht uitoefende.
- 57 Wilhelm Liebknecht had aangekondigd een artikel te zullen schrijven, waarin hij de geschiedenis van het program van Gotha zou uiteenzetten.
- 58 Bedoeld wordt de vierde, verbeterde en vermeerderde druk van Engels' 'De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat', die in november 1891 te Stuttgart verscheen.
- 59 Richard Fischer, de leider van de Berlijnse partij-uitgeverij, had Engels om nieuwe inleidingen gevraagd bij herdrukken van Marx' 'De burgeroorlog in Frankrijk' en 'Loonarbeid en kapitaal' en Engels' 'De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap'.
- 60 Op 25 mei 1875 werd het program op het verenigingscongres te Gotha aangenomen. Het congres bracht enige veranderingen en aanvullingen in de tekst aan. Slechts op enkele punten werd rekening gehouden met Marx' kritiek. Het program kreeg de titel 'Program van de Socialistische Arbeiderspartij van Duitsland'.

- Auer, Ignaz* (1846-1907): zadelmaker; secretaris van de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij, vele jaren lid van de Rijksdag; een der aanvoerders van de reformistische vleugel.
- Bakoenin, Michail Alexandrowitsj* (1814-1876): Russisch revolutionair, ideoloog van het anarchisme; sedert 1840 in het buitenland; nam actief deel aan de Duitse revolutionaire beweging van de jaren 1848-1849 en aan het werk van de Eerste Internationale, waar hij tegen Marx en Engels optrad; in 1872 op het Haagse congres werd hij in verband met zijn scheurmakersactiviteiten uit de Internationale gestoten.
- Bebel, August* (1840-1913): een der voornaamste figuren van de Duitse sociaal-democratie en van de internationale arbeidersbeweging; lid van de Eerste Internationale en een der organisatoren van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij van Duitsland (Eisenacher); vriend en leerling van Marx en Engels, beging in de laatste periode van zijn activiteiten een reeks fouten van een centristisch karakter.
- Becker, Bernhard* (1826-1882): publicist, na de dood van Lassalle op grond van diens testament aangewezen tot voorzitter van de Duitse Algemene Arbeidersvereniging (1864-1865); brak met de lassalleaanse opvattingen en sloot zich aan bij de Eisenachers.
- Bismarck, Otto Fürst von* (1815-1898): staatsman en diplomaat; vertegenwoordigde de belangen van de Pruisische jonkers; minister-president van Pruisen (1862-1871) en kanselier van het Duitse keizerrijk (1871-1890); voltooide de vereniging van Duitsland, bevorderde het bondgenootschap tussen jonkers en grote bourgeoisie en stimuleerde de groei van het Pruisisch-Duitse militarisme; dreef in 1878 de zgn. Socialistenwet door, die door de strijd van de arbeidersklasse in 1890 moest worden ingetrokken, hetgeen een voorname oorzaak werd van zijn val.
- Bracke, Wilhelm* (1842-1880): boekhandelaar en uitgever van socialistische literatuur te Brunswijk; sociaal-democraat, een der stichters en leiders van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij; stond dicht bij Marx en Engels en streed, ofschoon niet consequent, tegen opportunistische elementen in de sociaal-democratie; kritiseerde de denkbeelden van Lassalle.
- Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin* (1796-1865): Frans historicus en publicist; republikein, ideoloog en een der leiders van het in de veertiger jaren van

de rode eeuw school makende katholieke 'socialisme', dat in tegenstelling tot de revolutionaire arbeidersbeweging o.a. het oprichten van produktie-coöperaties met staatssteun verlangde.

- Derossi, Karl* (1844-1910): sinds 1869 lid en van 1871 tot 1875 secretaris van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging; van 1875 tot 1878 secretaris van het bestuur van de Socialistische Arbeiderspartij van Duitsland; emigreerde in de tachtiger jaren naar Amerika, waar hij meewerkte aan Duitstalige arbeidersbladen.
- Dietz, Johann Heinrich Wilhelm* (1843-1922): sociaal-democraat en van 1881 tot 1918 lid van de Rijksdag; oprichter van de gelijknamige uitgeverij, Dietz Verlag, en leider van de sociaal-democratische partijuitgeverij in Stuttgart; nam een verzoenende houding aan ten aanzien van opportunistische stromingen.
- Fischer, Richard* (1855-1926): sociaal-democraat; leidde de uitgeverij van de Sociaal-democratische Partij te Berlijn.
- Geib, August* (1842-1879): medeoprichter van de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij; penningmeester van de partij (1872-1878), lid van de Rijksdag (1874-1876).
- Gladstone, Robert* (1811-1872): Engelse koopman; burgerlijke filantroop.
- Gladstone, William Ewart* (1809-1898): Engelse staatsman, conservatief, in de tweede helft van de 19de eeuw liberaal; vele jaren minister en minister-president.
- Goegg, Amand* (1820-1879): journalist, kleinburgerlijke democraat; in 1849 lid van de voorlopige regering van Baden, emigreerde na de nederlaag van de revolutie; bedreef in de zestiger jaren pacifistische propaganda en was een der leiders van de Vredes- en Vrijheidsbond; sloot zich in de jaren '70 bij de sociaal-democratie aan.
- Goethe, Johann Wolfgang von* (1749-1832): Duitse dichter, belangrijkste vertegenwoordiger van de Duitse klassieke literatuur.
- Hartmann, Georg Wilhelm*: Duitse sociaal-democraat, lid van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging, vanaf 1875 een der beide voorzitters van de Socialistische Arbeiderspartij, later lid van het partijbestuur; 1880/1881 lid van de Rijksdag.
- Hasenclever, Wilhelm* (1837-1889): leerlooier, journalist, lassalleaan; vanaf 1864 lid, in 1866 secretaris en in 1870 penningmeester van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging; sedert 1870 mederedacteur van de 'Social-Demokrat', sedert juli 1871 president van de Arbeidersvereniging, deelnemer

aan het verenigingscongres van Gotha in 1875 en daarna een der beide voorzitters van de Socialistische Arbeiderspartij (1875/76); leidde samen met Wilhelm Liebknecht het partijorgaan 'Vorwärts'; was lid van de Rijksdag.

Hasselman, Wilhelm (geb. 1844): een der leiders van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging; redacteur van de 'Neue Social-Demokrat'; vanaf 1875 lid van de Socialistische Arbeiderspartij; in 1880 als anarchist uit de partij gestoten.

Hatzfeldt, Sophie, gravin von (1805-1881): vriendin en volgeling van Lassalle.

Hirsch, Carl (1841-1900): journalist, lid van de Algemene Arbeidersvereniging, nam deel aan de oprichting van de Sociaal-democratische Arbeiderspartij te Eisenach; redigeerde het eerste sociaal-democratische dagblad in Duitsland, de 'Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund', na 1872 correspondent in Parijs van de Duitse sociaal-democratische pers, uitgever van de 'Laternen' te Brussel.

Kautsky, Karl (1854-1938): schrijver en redacteur; leider van de Duitse sociaal-democratie en van de Tweede Internationale; van 1883 tot 1917 redacteur van de 'Neue Zeit', het theoretische orgaan van de Duitse sociaal-democratie; maakte in 1881 kennis met Marx en Engels en ging onder hun invloed over naar het marxisme; droeg aanvankelijk veel bij tot de verbreiding van het marxisme, maar nam later een verzoenende houding aan ten opzichte van het opportunisme en trad na de Oktober-revolutie op tegen de proletarische revolutie en de diktatuur van de arbeidersklasse, evenals tegen de Sowjet-macht.

Lange, Friedrich Albert (1828-1875): burgerlijke filosoof, neokantiaan, tegenstander van het materialisme en het socialisme.

Lassalle, Ferdinand (1825-1864): tot 1862 kleinburgerlijke democraat; een der oprichters van de Duitse Algemene Arbeidersvereniging in 1863, deed veel agitatorisch werk; pakteerde met Bismarck en ondersteunde de politiek van vereniging van Duitsland 'van bovenaf'; verbreidde illusies over staatssteun voor produktiecoöperaties en over het vreedzaam overgroeien in het socialisme; grondlegger van de als lassalleanisme bekend geworden variant van het opportunisme.

Liebknecht, Wilhelm (1826-1900): medeoprichter en een der belangrijkste leiders van de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij; nam als lid van de Bond der Communisten deel aan de revolutie van 1848-1849; emigreerde naar Engeland, waar hij een vriend en strijdmakker van Marx en Engels werd; keerde in 1862 naar Duitsland terug; lid van het partijbestuur der SPD en verantwoordelijk redacteur van het partijorgaan; vurig propagandist en agitator, maar beging opportunistische fouten.

Louis Napoleon (Bonaparte) (1808–1873): neef van Napoleon I; president van de tweede Franse Republiek (1848–1852); als Napoleon III keizer van Frankrijk (1852–1870).

Louis-Philippe, duc d'Orléans (1773–1850): koning van Frankrijk van 1830 tot 1848.

Malthus, Thomas Robert (1766–1834): Engelse geestelijke, econoom, ideoloog van de verburgerlijkte aristocratie van grondbezitters; zijn reactionaire overbevolkingstheorie diende ter rechtvaardiging van de ellende van de werkers onder het kapitalisme.

Marat, Jean-Paul (1743–1793): een van de belangrijkste leiders van de grote Franse revolutie, energieke revolutionaire agitator.

Mebring, Franz (1846–1919): vooraanstaande figuur uit de Duitse arbeidersbeweging; een der leiders en theoretici van de linkervleugel der Duitse sociaal-democratie; redacteur van het partijorgaan 'Die Neue Zeit' en later van de 'Leipziger Volkszeitung'; trad actief op tegen opportunisme en revisionisme in de rijen van de Tweede Internationale; een der leiders van de groep 'Internationale' (later 'Spartakusbond'), speelde een belangrijke rol bij het oprichten van de KPD.

Ramm, Hermann: sociaal-democraat, in 1875 lid van de redactie van 'Der Volksstaat'.

Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778): Frans filosoof en publicist uit de periode voor de grote Franse revolutie, die in zijn werken het streven van de kleine burgerij tot uiting bracht.

Schweitzer, Johann Baptist von (1834–1875): advocaat, later journalist en publicist; eigenaar en redacteur van het blad 'Social-Demokrat'; van 1867 tot 1871 voorzitter van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging, waarin hij diktatoriale macht uitoefende; werd in 1872 geroyceerd.

Sonnemann, Leopold (1831–1909): uitgever en politicus, kleinburgerlijke democraat; richtte in 1856 de 'Frankfurter Zeitung' op.

Stieber, Wilhelm (1818–1882): hoofd van de Pruisische politieke politie (1852 tot 1860); organiseerde de vervalsingen die in het Communistenproces van Keulen in 1852 werden gebruikt; tijdens de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 en de Frans-Duitse oorlog van 1870–1871 hoofd van de militaire politie en van spionagediensten.

Tessendorf, Hermann Ernst Christian (1831–1895): Pruisisch procureur-generaal; later rechtbankpresident; beruchte organisator van socialistenvervolgingen.

Tölcke, Wilhelm (1817-1893): een der leiders van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging.

Vahlteich, Julius (1839-1915): een der oprichters van de Algemene Duitse Arbeidersvereniging; behoorde daarin tot de proletarische oppositie; richtte in 1867 een afdeling van de Eerste Internationale in Dresden op en was medeoprichter van de Duitse Sociaal-democratische Arbeiderspartij en lid van de Rijksdag; emigreerde in 1881 naar de Verenigde Staten, waar hij optrad als redacteur van verscheidene Duitstalige arbeidersbladen.

Inhoud

Woord vooraf	5
Brief van Marx aan Bracke van 5-5-1875	11
Karl Marx: Kanttekeningen bij het program van de Duitse Arbeiderspartij	17
Brief van Engels aan Bebel van 18/28-3-1875	43
Brief van Engels aan Bracke van 11-10-1875	53
Brief van Engels aan Bebel van 12-10-1875	59
Friedrich Engels: Voorwoord bij de 'Kritiek op het program van Gotha' van Karl Marx	65
Brief van Engels aan Kautsky van 23-2-1891	69
Ontwerp-program van de Duitse Arbeiderspartij	75
Toelichtingen	
Aantekeningen	81
Personenlijst	91
Illustraties	
Het eerste blad van de brief van K. Marx aan W. Bracke van 5 mei 1875	9
Afbeelding van de omslag van de Pegasus-uitgave uit het jaar 1935	14

41

KARL MARX

kritiek
op het
programma
van
Gotha

deel 13

marxistische
bibliotheek